ePublishing

Byzantina Symmeikta

Vol 29 (2019)

BYZANTINA SYMMEIKTA 29

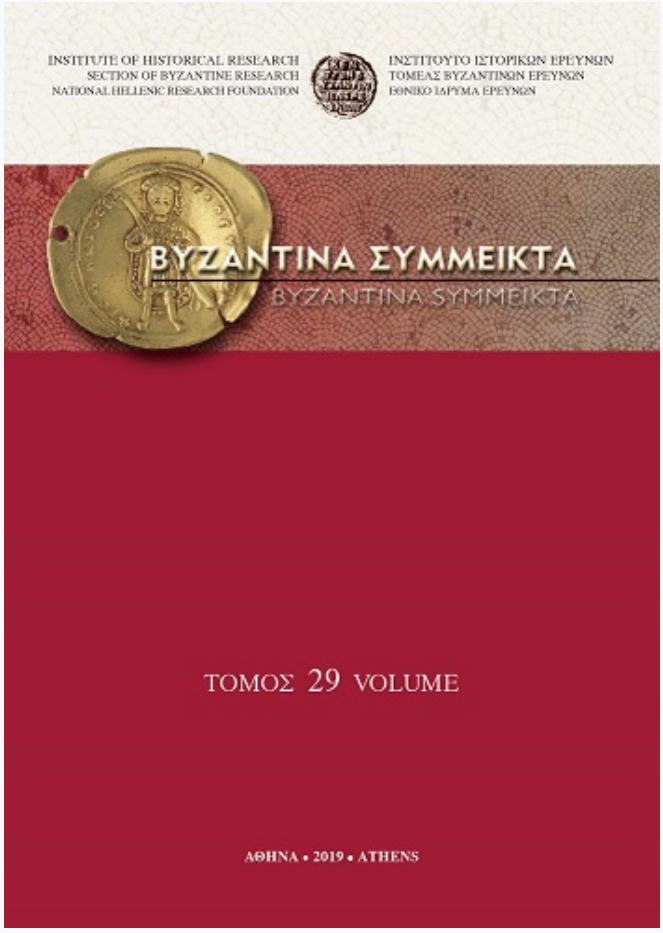

Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Η προπαγανδιστική χρήση της λατρείας του αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ος αι.)

Στέλιος ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

doi: 10.12681/byzsym.18077

Copyright © 2019, Στυλιανός Δημήτριος Οικονόμου

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

To cite this article:

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Σ. (2019). Ιδεολογικές αντιπαραθέσεις στα Βαλκάνια. Η προπαγανδιστική χρήση της λατρείας του αγίου Δημητρίου (τέλη 12ου-13ος αι.). *Byzantina Symmeikta*, *29*, 91–127. https://doi.org/10.12681/byzsym.18077

https://epublishing.ekt.gr | **e-Publisher:** EKT | **Downloaded at:** 12/10/2024 05:30:39

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ
BYZANTINA SYMMEIKTA

Τομος 29 Volume

Στελιος Οικονομου

Ιδεολογικες Αντιπαραθεσεις στα Βαλκανια: Η Προπαγανδιστικη Χρηση της Λατρειας του Αγιου Δημητριου (Τελη 12ου-13ος αι.)

ΑΘΗΝΑ • 2019 • ATHENS

Στελιος Οικονομου

Ιδεολογικες Αντιπαραθεσεις στα Βαλκανια: Η Προπαγανδιστικη Χρηση της Λατρειας του Αγιου Δημητριου (Τελη 12ου-13ος αι.)*

Ο 12ος αιώνας συνιστά για τα Βαλκάνια εποχή μετασχηματισμού και αλλαγής του *status quo* της περιοχής με την ισχυροποίηση και την επέκταση του βασιλείου της Ουγγαρίας και με την ίδρυση δύο ανεξάρτητων κρατών, του σερβικού και του βουλγαρικού[1]. Το τελευταίο επανασυστάθηκε το 1185/1186 με ιδεολογικό έρεισμα την προστασία του αγίου Δημητρίου,

* Ευχαριστώ τους ανώνυμους κριτές του περιοδικού για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

1. Σχετικά με την Ουγγαρία, βλ. P. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, αγγλική μτφρ. T. Palosfalvi, London-New York 2001, 49-65· P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900-1204*, Cambridge [2]2004 ([1]2000), 197-211, 225-232, 251-255, 281-284· F. Curta, *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, Cambridge 2006, 328-335· J. Fine, *The Early Medieval Balkans. A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*, Ann Arbor 1983, 234-246. Σχετικά με το σερβικό κράτος, βλ. Stephenson, *Balkan Frontier*, 267-268, 301-303, 308-309· Curta, *Southeastern Europe*, 333-338· J. Fine, *The Late Medieval Balkans. A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor 1994, 2-9, 25-26· Α. Παπαγεωργιου, Οι Σέρβοι και η Σερβία κατά τους μέσους χρόνους, στο: *Μεσαιωνικός Σλαβικός Κόσμος*, επιστ. επιμ. Π. Σοφουλης – Α. Παπαγεωργιου, Αθήνα 2014, 147-182, κυρίως 164-167. Σχετικά με το Β΄ βουλγαρικό κράτος, βλ. A. Madgearu, *The Asanids. The Political and Military History of the Second Bulgarian Empire (1185-1280)*, Leiden-Boston 2016· A. Simpson, Byzantium's Retreating Balkan Frontiers during the Reign of the Angeloi (1185-1203): A Reconsideration, στο: *The Balkans and the Byzantine World Before and After the Captures of Constantinople, 1204 and 1453*, εκδ. V. Stanković, Lanham 2016, 3-22· Π. Σοφουλης, Η μεσαιωνική Βουλγαρία, στο: *Μεσαιωνικός Σλαβικός Κόσμος*, 57-104, κυρίως 89 κ.εξ..

τιμώμενου σε όλα τα Βαλκάνια. Παράλληλα, λίγες δεκαετίες αργότερα, ο ίδιος μεγαλομάρτυρας εντοπίζεται στα νομίσματα και τις σφραγίδες του Βούλγαρου ηγεμόνα Ιωάννη Ασάν Β΄, μετά τη νικηφόρα για τον λαό του μάχη της Klokotnitsa (1230), ως συμπαραστάτης του βουλγαρικού στρατού. Από την άλλη πλευρά, κατά τον 13ο αιώνα, παρουσιάστηκε για πρώτη φορά η απεικόνιση του αγίου ως έφιππου φονευτή του Βούλγαρου βασιλέα Ιωαννίτζη. Στόχος του παρόντος άρθρου είναι να ερευνηθεί η σύνδεση μεταξύ αυτών των φαινομενικά αντικρουόμενων στοιχείων σχετικά με τη λατρεία του πολιούχου της Θεσσαλονίκης, μέσα από την αξιοποίηση τόσο των γραπτών μαρτυριών, όσο και του πλούσιου αρχαιολογικού υλικού.

Ο μεγαλομάρτυρας Δημήτριος ο μυροβλύτης αποτελεί από τον 7ο αιώνα έως σήμερα τον προστάτη άγιο και κηδεμόνα της Θεσσαλονίκης. Σύμφωνα με τα υμνογραφικά και εγκωμιαστικά κείμενα προς τιμή του, καθήκον του αγίου εμφανίζεται να είναι διαχρονικά η αποκλειστική προάσπιση της γενέτειράς του από εχθρικές επιδρομές και άλλα δεινά (λιμούς, επιδημίες), ενώ πιστευόταν ότι παρείχε ίαση σώματος και σωτηρία ψυχής σε όσους επικαλούνταν τις πρεσβείες του[2]. Χάρη στην πληθώρα των καταγεγραμμένων θαυμάτων του –τα οποία από τον 9ο αιώνα επιτελούνταν με τη βοήθεια του μύρου που ανάβλυζε από τη λάρνακά του– ο άγιος Δημήτριος κατέστη συν τω χρόνω γνωστός σε όλη τη βυζαντινή επικράτεια και το *μαρτύριό* του στη Θεσσαλονίκη αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα προσκυνήματα του Βυζαντίου[3].

---

2. Ε. Καλτσογιαννη – Σ. Κοτζαμπαση – Η. Παρασκευοπουλου, *Η Θεσσαλονίκη στη Βυζαντινή Λογοτεχνία. Ρητορικά και Αγιολογικά Κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2002, 92-95· C. Walter, *The Warrior Saints in Byzantine Art and Tradition*, Aldershot 2003, 90-91, 93· Τ. Παπαμαστοράκης, Ο Άγιος Δημήτριος ως πρότυπο ανδρείας, στο: *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους*, επιμ. έκδ. Α. Ντουρος – Ν. Τουτος – Γ. Φουστερης, Θεσσαλονίκη 2005, 30, 36· Ο Ιδιος, Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών, *ΔΧΑΕ* 20 (1998), 222, 227· Α. Παπαδοπουλος, *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ βουλγαρικὴν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1971, 42-45, 52-56, 90· V. Täpkova-Zaimova, Le culte de Saint Démétrius à Byzance et aux Balkans (Problèmes d'histoire et de culture), στο: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und in frühen Mittelalter*, εκδ. V. Gjuzelev – R. Pillinger, Wien 1987, 140.

3. C. Bakirtzis, Pilgrimage to Thessalonike: The Tomb of St. Demetrios, *DOP* 56 (2002), 177, 180-183· Α. Μεντζος, *Το προσκύνημα του αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης στα βυζαντινά χρόνια*, Αθήνα 1994, 120-124, 149-155· Σ. Πασχαλιδης, Άγιος Δημήτριος,

Προϊόντος του χρόνου, η τιμή προς το πρόσωπό του διαδόθηκε στα πέρατα του χριστιανικού κόσμου, *ὥστε ἀπ' ἄκρου τῆς γῆς ἕως ἄκρου γῆς τῇ σάλπιγγι τῶν θαυμάτων αὐτοῦ διαθρυλλεῖσθαι* (πρώτη δεκαετία 9ου αιώνα)[4]. Η από τον 11ο αιώνα αντικατάσταση της λέξης *Θεσσαλονίκη* με τη λέξη *Οἰκουμένη* στο απολυτίκιο του αγίου συνιστά επιβεβαίωση της οικουμενικότητας της λατρείας του, η οποία εδραιώθηκε κατά τη διάρκεια του 10ου αιώνα[5], όταν *πᾶσα ἡ οἰκουμένη κοινὸν ἰατρεῖον καὶ προσφύγιον κέκτηται* τον ναό του στη Θεσσαλονίκη[6]. Ο άγιος Δημήτριος ετιμάτο ιδιαίτερα στα Βαλκάνια από τους Βυζαντινούς και τους (από τον 9ο αι. εκχριστιανισθέντες) σλαβικούς πληθυσμούς, αλλά και από λαούς γεωγραφικά πιο απομακρυσμένους, όπως οι Ρως (11ος αι. κ.

ο αθλοφόρος της Θεσσαλονίκης και της Οικουμένης, στο: *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους* [σημ. 2], 20-23, 25, 28· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 90-92.

4. Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. G. Fatouros, *Theodori Studitae Epistulae* [CFHB 31], τ. 1, Berlin-New York 1992, 49, αρ. 17, στ. 29-30· βλ. επίσης Νικηφόρος Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλύτην Δημήτριον*, έκδ. Β. Λαουρδας, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 91, στ. 295-296, 93, στ. 403-406: *Δημήτριος ... περιηχεῖ τὴν οἰκουμένην ἀεὶ καὶ πάνυ τοι προσηνοῦς καὶ γλυκέος ἐμπίπλησι τοῦ θορύβου καὶ τῆς βροντῆς τῶν θαυμάτων*, 94, στ. 420-434· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Λόγος εἰς τοὺς ἁγίους τρεῖς μεγάλους μάρτυρας, Δημήτριον, Γεώργιον, καὶ Θεόδωρον τὸν στρατηλάτην*, έκδ. I. Paraskevopoulou, An Unpublished Discourse of Nikephoros Gregoras on Saints Demetrios, George and Theodore (*BHG* 2427). A Critical Edition, *Παρεκβολαὶ* 2 (2012), 62, στ. 182-198, κυρίως 184-186: *Δημητρίου τὴν ἄθλησιν... περιβόητον δὲ γεγονυῖαν ἐν ἁπάσῃ τῇ οἰκουμένῃ, τὴν αὐτῷ παρὰ τοῦ θεοῦ δεδομένην δόξαν, τὴν εἴτουν ἀδαπάνητον χύσιν τῶν μύρων, καὶ σύν γε αὐτοῖς τῶν ἀπείρων θαυμάτων.* Πβλ. Η. Παρασκευοπουλου, *Το αγιολογικό και ομιλητικό έργο του Νικηφόρου Γρηγορά*, Θεσσαλονίκη 2013, 69· D. Obolensky, The cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the history of byzantine-slav relations, *BalkSt* 15/1 (1974), 13, 20 [=*The Byzantine inheritance of Eastern Europe* [Variorum Reprints], London 1982, αρ. 5]. Πασχαλιδης, Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης, 21-23, 25-26, 28· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 99.

5. *Μηναῖον μηνὸς Ὀκτωβρίου* [Αποστολική Διακονία Εκκλησίας της Ελλάδος], Αθήνα [2]2002 ([1]1993), απολυτίκιο αγ. Δημητρίου· Κ. Φουντουκιδης, Το απολυτίκιο του αγίου Δημητρίου στην εξέλιξή του από τον 9ο έως τον 15ο αιώνα με βάση την παράδοσή του στα αγιορείτικα λειτουργικά χειρόγραφα, *Βυζαντινά* 20 (1999), 294-295, 297-298· Πασχαλιδης, Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης, 21.

6. Ιωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. G. Böhlig, *Ioannis Caminiatae de expugnatione Thessalonicae* [CFHB 4], Berlin-New York 1973, 21, στ. 39-40.

εξ.)[7]. Η μεγάλη ποικιλία της γεωγραφικής προέλευσης των πιστών του μαρτυρείται, με μια δόση υπερβολής, στο κείμενο *Τιμαρίων* (αρχές 12ου αιώνα), όπου σημειώνεται πως στην πανήγυρη του αγίου Δημητρίου, τα Δημήτρια, δεν προσέρχονταν ως προσκυνητές μόνον οι εντόπιοι, αλλά *πάντοθεν καὶ παντοῖος* από την ευρωπαϊκή ήπειρο: *Τοσοῦτον αὐτῷ τῆς δόξης κατὰ τὴν Εὐρώπην περίεστιν* [8].

Εκτός από τον μυροβλύτη άγιο, στα κείμενα που αποτελούν τη σχετική με το πρόσωπό του γραμματεία (εγκώμια, ύμνους, επιγράμματα, πανηγυρικούς λόγους) εξυμνούνταν παράλληλα και η προστατευόμενη από αυτόν πόλη, με την οποία είχε αδιάσπαστα συνδεθεί. *Θεσσαλονίκη ... ἀνθοῦσα δι' αἰῶνος, ἀπειλὰς οὐ δέδιε τροπῶν καὶ περιόδων χρονικῶν, ἀλλ' οἷον ἀθάνατος ἀεὶ τῇ τοῦ μάρτυρος γίνεται συμμαχίᾳ*, υπογραμμίζει ο Νικηφόρος Γρηγοράς, όπως επίσης σε άλλο χωρίο επισημαίνει ότι αποκλειστικά η Θεσσαλονίκη *τὸν πρὸς τοῦ μάρτυρος διατελεῖ φρουρουμένη χρόνον*[9], καθώς ο άγιος ήταν διαρκώς *σωματικῶς παρὼν*

7. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 89, στ. 236-237, 240-242: *τῆς οἰκουμένης πανταχῇ τεκμήρια περιφανῆ τοῦ τοιούτου πρόκειται πόθου ... εἰκόνας καὶ νεὼς τοῦ μάρτυρος καὶ ὑπομνήματα ζήλου πρὸς τὴν τοῦ μάρτυρος πόλιν καὶ πολιτείαν λαμπρῶς ἁμιλλώμενα*. Πβλ. D. Obolensky, Byzantine-slav relations, 10-17· Tăpkova-Zaimova, Culte de Saint Démétrius, 142-143· Η Ιδια, Les légendes de Saint Démétrius dans les textes byzantins et slaves, στο: *Les cultures slaves et les Balkans*, Sofia 1978, 162-163· Α.-Α. Ταχιαος, *Η Θεσσαλονίκη και ο κόσμος των Σλάβων. Η πνευματική και πολιτιστική ακτινοβολία της βυζαντινής πόλης*, Θεσσαλονίκη 2013, 45, 62-73, 78-82, 85-98, 105-136· Δ. Ηλιαδου, Ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ οἱ Σλάβοι, στο: *Πεπραγμένα τοῦ Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απρ. 1953)*, επιμ. Σ. Κυριακιδης – Α. Ξυγγοπουλος – Π. Ζεπος, τ. 3, Αθήνα 1958, 128, 138· Ι. Ταρνανιδης, Το σλαβικό είδωλο της πόλης του Αγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, επιμ. έκδ. Κ. Καλαμαρτζη-Κατσαρου – Σ. Ταμπακη, Θεσσαλονίκη 2001, 609-610· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 63-67.

8. *Τιμαρίων ἢ περὶ τῶν κατ' αὐτὸν παθημάτων*, έκδ. R. Romano, *La Satira Bizantina dei secoli XI-XV*, Torino 1999, 116, στ. 104-112. Πβλ. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 89, στ. 235-248. Βλ. και Καλτσογιαννη – Κοτζαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 19-21· Πασχαλιδης, Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης, 25-26.

9. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 86, στ. 108-112, 87, στ. 158-170, κυρίως στ. 108-110, 158-159. Πβλ. Παρασκευοπουλου, *Γρηγοράς*, 70· Καλτσογιαννη – Κοτζαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 15, 18, 118, 160· Πασχαλιδης, Αθλοφόρος Θεσσαλονίκης, 28.

με το λείψανο και το μύρο που ανέβλυζε ως *δεῖγμα σωματικῆς οὐσίας*[10]. Η Θεσσαλονίκη προσδιοριζόταν μέσω της προστασίας του μεγαλομάρτυρα προς τους πολίτες της, με συνέπεια την ταύτισή τους[11]. Παράλληλα, η πόλη συνιστούσε για τον χριστιανικό κόσμο, ιδίως τους σλαβικούς πληθυσμούς, ανίκητο φρούριο, κοιτίδα ορθοδοξίας και πολιτισμού[12].

Παρά ταύτα, επικρατούσε η αντίληψη ότι η προστασία του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου προς τη Θεσσαλονίκη δεν ήταν δεδομένη, εξαιτίας του πλήθους των αμαρτημάτων των κατοίκων της. Όπως επισημαίνει ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος σε πανηγυρικό λόγο του στην εορτή του αγίου, ο Δημήτριος *οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ οὕτω τὴν πατρίδα περιποιεῖται, ... ἀλλὰ φυλακτέον, μήποτε καὶ πρὸς ἀγανάκτησιν ἡμεῖς αὐτὸν ἐρεθίσωμεν, μὴ τῆς πραότητος παράγωμεν, μὴ τοῦ ὑπερμαχεῖν παραλύσωμεν. Ἔνεστιν οἶκτος, ἔστι δὲ καὶ θυμὸς μέγας*[13]. Η θεϊκή οργή εκδηλώθηκε σε βάρος των Θεσσαλονικέων στην περίπτωση της νορμανδικής άλωσης της πόλης το 1185 ως τιμωρία λόγω των ανομιών τους, σύμφωνα με επιστολή του Μιχαήλ Χωνιάτη, μητροπολίτη Αθήνας, προς τον επιτόπιο επίσκοπο (1185-1186)[14]. Στη διήγηση της νορμανδικής επίθεσης *Εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης* του αρχιεπισκόπου Ευσταθίου, αναφέρεται ότι ο άγιος Δημήτριος εγκατέλειψε την πόλη

10. Νικηφόρος Βλεμμύδης, *Στίχοι*, έκδ. A. Heisenberg, *Nicephori Blemmydae curriculum vitae et carmina*, Leipzig 1896, 121, στ. 69-70.

11. Α. Κωνσταντακοπουλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία*, Ιωάννινα 1996, 19-21. Πβλ. Καλτσογιαννη – Κοτζαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 162-163.

12. Ταχιαος, *Θεσσαλονίκη*, 79, 85-90, 95-98, 105-106, 116-117, 136· Ταρνανιδης, Σλαβικό είδωλο, 597-606, 612.

13. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἅγιον μεγαλομάρτυρα Δημήτριον*, έκδ. T. Tafel, *Eustathii Metropolitae Thessalonicensis Opuscula*, Frankfurt am Main 1832 (ανατ. Amsterdam 1964), 181, στ. 32-44. Πβλ. Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, έκδ. S. Kyriakides, *La espugnazione de Tessalonica*, Palermo 1961, 140, στ. 26-28. Βλ. και Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 73-74.

14. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, έκδ. F. Kolovou, *Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], Berlin-New York 2001, αρ. 36, στ. 13-19· βλ. και Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, έκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], τ. 1, Berlin-New York 1975, 306-307, στ. 60-66. Πβλ. F. Bauer, *Eine Stadt und ihr Patron: Thessaloniki und der Heilige Demetrios*, Regensburg 2013, 289-290· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 71, 73· Καλτσογιαννη – Κοτζαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 26.

πριν την πολιορκία[15]. Αυτόν τον ισχυρισμό επανέλαβε στον επιτάφιο λόγο του προς τιμήν του Ευσταθίου ο μητροπολίτης Νέων Πατρών, Ευθύμιος Μαλάκης, και τόνισε επίσης πως ο άγιος Δημήτριος δήλωσε την απουσία του με την παύση ανάβλυσης του θαυματουργού μύρου (1196/7)[16].

Η βιβλική θεώρηση της ήττας ως αποτελέσματος της οργής του Θεού για τις αμαρτίες των ηττημένων αποτελούσε για τους Βυζαντινούς σύνηθες φαινόμενο[17]. Λόγου χάρη, αναφορικά με την αραβική πολιορκία του 904 στο έργο *Εἰς τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης* του σύγχρονου των εξελίξεων και κληρικού της πόλης, Ιωάννη Καμινιάτη, υποστηρίζεται ότι οι ικεσίες του πολιούχου δεν εισακούονταν από τον Θεό εξαιτίας της αμαρτωλότητας των Θεσσαλονικέων[18]. Για τον ίδιο λόγο, ο προστάτης και σωτήρας της Θεσσαλονίκης *οὐκ ἐπεδείξατο τὴν συνήθη κηδεμονίαν ... καὶ τὴν ἄμυναν*, κατά τον Νικόλαο Α΄ Μυστικό, πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (912-925)[19]. Επίσης, *δι' ἁμαρτίας ὑπερβολὴν*[20] των κατοίκων σημειώθηκε και η απομάκρυνση του πολιούχου της Θεσσαλονίκης από την έδρα του. Σύμφωνα με την τρίτη συλλογή των *Θαυμάτων του αγίου Δημητρίου*, ο μεγαλομάρτυρας συναντήθηκε στα Τέμπη με τον άγιο Αχίλλειο, αρχιεπίσκοπο και πολιούχο της Λάρισας, και του διηγήθηκε με λύπη την άλωση της *δυστυχεστάτης πατρίδος* του, η οποία *τοῖς βαρβάροις*

15. Ευστάθιος, *Ἅλωσις*, 140, στ. 18-25. Πβλ. Bauer, *Patron*, 290· Stephenson, *Balkan Frontier*, 290· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 71-73· Tăpkova-Zaimova, Quelques représentations iconographiques de Saint Démétrius et l'insurrection des Assenides – Première scission dans son culte "œcuménique", *BBulg* 5 (1978), 262, 266· Η Ιδια, Les légendes, 163.

16. Ευθύμιος Μαλάκης, *Μονῳδία τοῦ σοφωτάτου κυρίου Εὐθυμίου, ἀναγνωσθεῖσα ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ ἁγιωτάτου Θεσσαλονίκης κυρίου Εὐσταθίου, μετά τινας ἡμέρας τῆς αὐτοῦ τελευτῆς*, έκδ. Κ. Μπονης, *Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη τὰ Σωζόμενα*, Αθήνα 1937, 79, στ. 27-31.

17. H. Ahrweiler, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris 1975, 124.

18. Καμινιάτης, *Ἅλωσις*, 22, στ. 58-70. Πβλ. Bauer, *Patron*, 251-253.

19. Νικόλαος Α΄, *Ὁμιλίαι*, έκδ. L. G. Westerink, *Nicholas I patriarch of Constantinople, Miscellaneous Writings* (CFHB 20), Washington D. C. 1981, αρ. 192, κυρίως στ. 86-88. Πβλ. Καλτσογιαννη – Κοτζαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 8· Bauer, *Patron*, 254.

20. Ιωάννης Σταυράκιος, *Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Μυροῤῥόα Μεγάλου Δημητρίου*, έκδ. Ι. Ιβηριτης, Ἰωάννου Σταυρακίου Λόγος εἰς τὰ θαύματα τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, *Μακεδονικά* 1 (1940), 367, στ. 4.

ἐγένετο ἔκδοτος, διότι ο Θεός *εἴασε τὴν τούτου κληρονομίαν βαρβαρικῆς ἀπανθρωπίας πεῖραν λαβεῖν*[21].

Αυτή, λοιπόν, η διαδεδομένη αντίληψη της εγκατάλειψης της Θεσσαλονίκης από τον υπέρμαχο άγιό της, στο πλαίσιο της βιβλικής-ενοχικής ερμηνείας της νορμανδικής κατάκτησης του 1185, αξιοποιήθηκε από τους ιδρυτές του Β΄ βουλγαρικού κράτους, τους αδελφούς Θεόδωρο (μετέπειτα Πέτρο) και Ασάν, μεγαλογαιοκτήμονες της περιοχής του Αίμου. Οι εν λόγω αυτάδελφοι απευθύνθηκαν το φθινόπωρο του 1185 στον Ισαάκιο Β΄, ο οποίος απέρριψε το αίτημά τους για παραχώρηση *προνοίας* έναντι στρατιωτικών υπηρεσιών[22]. Η παραπάνω πρόταση στόχευε να αντισταθμίσει τις οικονομικές

21. Ανώνυμος, *Θαύματα Αγίου Δημητρίου* Γ΄, έκδ. J.-P. Migne, *Miraculorum Liber III, Auctore Anonymo Altero*, *PG* 116, Paris 1864, 1388C-1393A, ιδίως 1389C, 1392A. Πβλ. Σταυράκιος, *Λόγος*, 367, στ. 4-36· Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, *Λόγος εἰς τὸν μεγαλομάρτυρα καὶ μυροβλύτην Δημήτριον*, έκδ. Α. Παπαδοπουλος-Κεραμευς, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας*, τ. 1, Saint Petersburg 1891, 207, στ. 13-208, στ. 14· Καλτσογιαννη – Κοτζαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 140-141· Bauer, *Patron*, 250-251, 290· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 50-51· Γ. Τσιαπλες, Μυθικό παρελθόν-χριστιανικό παρόν: Πρόσληψη και προβολή των πνευματικών σχέσεων δύο βυζαντινών πόλεων. Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης και της Λάρισας (9ος-14ος αι.), *ΒυζΣυμ* 26 (2016), 67-92, κυρίως 77-79· Σ. Γουλουλης, Ο άγιος Δημήτριος ως στρατιώτης εκτός Θεσσαλονίκης: Δύο εμφανίσεις του στην Ελλαδική οδό των προσκυνητών (Διηγήσεις Β6 και Γ3), στο: *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Λ. Βοκοτόπουλο*, επιμ. έκδ. Β. Κατσαρος – Α. Τουρτα, Αθήνα 2015, 247-256, κυρίως 250-253.

22. Η βιβλιογραφία για τις απαρχές του Β΄ βουλγαρικού κράτους είναι αφθονότατη. Βλ. ενδεικτικά: G. Prinzing, Demetrios-Kirche und Aseniden Aufstand. Zur chronologischen Präzisierung der frühphase des Aseniden-Aufstandes, *ZRVI* 38 (1999-2000), 257-265· Madgearu, *The Asanids*, 35-36, 41· M. Ritter, Die vlacho-bulgarische Rebellion und die Versuche ihrer Niederschlagung durch Kaiser Isaakios II. (1185-1195), *BSl* 71 (2013), 172-173· Curta, *Southeastern Europe*, 358-359· Fine, *Late Medieval Balkans*, 10· Α. Χριστοφιλοπουλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. 3/1: *1081-1204*, Αθήνα 2001, 191-192· Ι. Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού Κράτους*, τ. 3/1: *Τελευταίες λάμψεις (1081-1204)*, Θεσσαλονίκη [2]1999 ([1]1989), 289· J.–C. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 451· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 70-72, 74. Για την πρόνοια βλ. Τ. Maniath-Kokkinh, *Ο βυζαντινός θεσμός της πρόνοιας. Συμβολή στη μελέτη του χαρακτήρα του*, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1990 [=https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/1457]· M. Bartusis, *Land and Privilege in Byzantium. The Institution of Pronoia*, Cambridge 2012.

απώλειες των δύο αδελφών, εξαιτίας της έκτακτης φορολογίας που επέβαλε ο αυτοκράτορας σε διάφορες περιοχές –συμπεριλαμβανομένης αυτής του Αίμου– για να χρηματοδοτήσει τους εορτασμούς του γάμου του με την κόρη του βασιλιά της Ουγγαρίας Βελά Γ΄, Μαργαρίτα (τέλη 1185/αρχές 1186)[23].

Η αποτυχία του Θεοδώρου και του Ασάν να εξασφαλίσουν *χωρίον τι βραχυπρόσοδον κατὰ τὸν Αἶμον κείμενον*[24] λειτούργησε ως αφορμή για να υποκινήσουν σε εξέγερση τους βουλγαρικούς και βλάχικους πληθυσμούς του Αίμου, εκμεταλλευόμενοι τη δυσαρέσκεια των τελευταίων λόγω των πρόσφατων επιπρόσθετων φόρων. Επειδή, όμως, οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι δίσταζαν να αποτινάξουν τη βυζαντινή κυριαρχία, τα δύο αδέλφια ανήγειραν *εὐκτήριον οἶκον* στο Τύρνοβο, αφιερωμένο στον μεγαλομάρτυρα Δημήτριο. Με σκοπό αφενός να ενθαρρύνουν τους *ὁμογενεῖς* τους, αφετέρου να προσδώσουν ιδεολογικό υπόβαθρο στην επαναστατική τους κίνηση μέσω της θρησκευτικής πίστης, υποστήριξαν πως *τὸν Χριστομάρτυρα Δημήτριον ἀπολιπεῖν μὲν τὴν Θεσσαλονικέων μητρόπολιν καὶ νεὼν τὸν ἐκεῖ καὶ τὰς παρὰ Ῥωμαίους διατριβὰς* (μετά την κατάκτηση από τους Νορμανδούς), *ἐς δ' αὐτοὺς ἀφικέσθαι ὡς ἐπαρήξοντα καὶ συλλήπτορα τοῦ ἔργου ἐσόμενον*· επίσης ότι *ὁ θεὸς τῶν Βουλγάρων καὶ Βλάχων γένους ἐλευθερίαν εὐδόκησε καὶ τοῦ χρονίου ζυγοῦ ἐπένευσεν ἀπαυχένισιν*[25]. Μάλιστα, προς επίρρωση της προπαγάνδας τους εμφάνισαν πολλούς δήθεν δαιμονισμένους, οι

23. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 368, στ. 38-57· Νικήτας Χωνιάτης, *Λόγοι καὶ Ἐπιστολαί*, έκδ. J.-L. van Dieten, *Nicetae Choniatae Orationes et Epistulae* [CFHB 3], Berlin-New York 1972, 35, στ. 5-44, στ. 9· Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, έκδ. A. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera*, τ. 1, Leipzig 1903 (ανατ. με επιμέλεια P. Wirth, Stuttgart 1978), 18, στ. 5-15, 20-22· Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, έκδ. Κ. Σαθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη ἢ Συλλογὴ ἀνεκδότων μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. 7, Βενετία 1894, 370, στ. 10-19, 457, στ. 15-23· Εφραίμ ο Αίνιος, *Χρονικὴ Ἱστορία*, έκδ. Ο. Λαμψιδης, *Ephraem Aenii Historia Chronica* (CFHB 27), Αθήνα 1990, 207-208, στ. 5779-5794. Βλ. και Madgearu, *The Asanids*, 34, 36· Ritter, Die Rebellion, 169-171, 176· Α. Παναγοπουλου, *Οι διπλωματικοί γάμοι στο Βυζάντιο (6ος-12ος αιώνας)*, Αθήνα 2006, 379-381· Curta, *Southeastern Europe*, 358· Χριστοφιλοπουλου, *Ἱστορία*, 190, 192· Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, 288-289· Cheynet, *Pouvoir*, 451.

24. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 369, στ. 58-70· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 370, στ. 23-371, στ. 2.

25. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 371, στ. 23-28.

οποίοι υποτίθεται πως θεραπεύθηκαν με τρόπο θαυματουργό από τον άγιο (τέλη 1185/αρχές 1186)[26].

Οι Βούλγαροι διεκδικώντας τον άγιο Δημήτριο και τις ευεργετικές του ιδιότητες, δημιούργησαν στο Τύρνοβο ένα νέο κέντρο λατρείας του μεγαλομάρτυρα (*translatio cultus*), το οποίο μιμούνταν και ανταγωνιζόταν την κατεξοχήν έδρα του, τη Θεσσαλονίκη (*mirror-image*)[27]. Κατ' αυτόν τον τρόπο, για πρώτη φορά, ο άγιος συνδέθηκε με την *κηδεμονίαν* μίας άλλης κρατικής οντότητας και πόλης, εκτός της Θεσσαλονίκης, καθώς και η τιμή προς το πρόσωπό του με καθορισμένη πολιτική ιδεολογία[28]. Ο μεγαλομάρτυρας λειτούργησε ως προστάτης του νέου βουλγαρικού κράτους, αφού η λατρεία του καθιερώθηκε επίσημα ως κρατική και συνιστούσε μέσο θεμελίωσης και νομιμοποίησης της ασανιδικής δυναστείας. Για τον λόγο αυτό, δεν εκπλήσσει η παρουσία του με στρατιωτική εξάρτυση στον οπισθότυπο σφραγίδας του Ιωάννη Ασάν Α΄[29]. Άλλωστε, τα επόμενα χρόνια ακολούθησαν και άλλες θρησκευτικού

26. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 371, στ. 15-36· Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 18, στ. 20-23· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 370, στ. 19-22, 371, στ. 29-372, στ. 17· Εφραίμ, 208, στ. 5795-5815. Πβλ. Madgearu, *The Asanids*, 43-45· Ritter, Die Rebellion, 171-175· Bauer, *Patron*, 250-251, 290-292· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 71, 74-75, 162· Tăpkova-Zaimova, Représentations iconographiques, 262, 266-267· Η Ιδια, Les légendes, 163· Curta, *Southeastern Europe*, 359-360· Fine, *Late Medieval Balkans*, 11· Χριστοφιλοπουλου, *Ἱστορία*, 192· Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, 289-290· Stephenson, *Balkan Frontier*, 290.

27. Γρηγοράς, *Εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον*, 90, στ. 274-275: *πανταχῇ τῆς οἰκουμένης τὸ τοῦ μάρτυρος πολιτεύεται κλέος καὶ τῆς πατρίου πολιτείας ἡ μίμησις*. Πβλ. J. Erdeljan, *Chosen Places: Constructing New Jerusalems in* Slavia Orthodoxa, Leiden-Boston 2017, 161· Ταχιαος, *Θεσσαλονίκη*, 79-80· Ταρνανιδης, Σλαβικό είδωλο, 607-609· Tăpkova-Zaimova, Représentations iconographiques, 267· Η Ιδια, Les légendes, 163· Obolensky, Relations, 5. Επίσης προσφάτως βλ. K. Sokolov, Die Verehrung des hl. Demetrios von Thessaloniki im Zweiten Bulgarischen Reich anhand archäologischer Funde, στο: *Für Seelenheil und Lebensglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, επιμ. έκδ. D. Ariantzi – I. Eichner, Mainz 2018, 122.

28. Κωνσταντακοπουλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 22· Tärkova-Zaimova, Représentations iconographiques, 267. Πβλ. Παπαμαστορακης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 227· Ο Ιδιος, Πρότυπο ανδρείας, 35.

29. Bauer, *Patron*, 292, 294, 292, εικ. 10· Sokolov, Die Verehrung, 120-121· Tăpkova-Zaimova, Les légendes, 163 και Η Ιδια, Culte de Saint Démétrius, 142· Erdeljan, *Chosen Places*, 160-162· Ταχιαος, *Θεσσαλονίκη*, 79-80, 84· L. Mavrommatis, La formation du deuxième royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins, *EtBalk* 21/4 (1985), 37.

χαρακτήρα δράσεις για την ενίσχυση της εικόνας της θεϊκής προστασίας και εύνοιας προς τους Βουλγάρους: πρόκειται για τη μεταφορά λειψάνων στη βουλγαρική πρωτεύουσα, όπως του αγίου Ιωάννη της Ρίλα (δεκαετία 1190) και της αγίας Παρασκευής της Επιβατηνής (1231), οι οποίοι απετέλεσαν έκτοτε τους πολιούχους αγίους του Τυρνόβου[30].

Η προβολή του αγίου Δημητρίου από τους Ασανίδες ήταν φυσικό επακόλουθο της εξαιρετικής τιμής που ο εν λόγω μάρτυρας έχαιρε στα Βαλκάνια ως θαυματουργός και μυροβλύτης[31]. Υπήρξε ικανότατος υπερασπιστής του σπουδαιότερου από εμπορικής και πολιτιστικής άποψης κέντρου στη Βαλκανική χερσόνησο και της μεγαλύτερης πόλης στην αυτοκρατορία μετά την πρωτεύουσα, της Θεσσαλονίκης, καθιστώντας την απόρθητη στα μάτια των εχθρών της[32]. Παράλληλα, ο άγιος Δημήτριος αποτελεί έναν από τους σημαντικότερους στρατιωτικούς αγίους, μαζί με τον άγιο Γεώργιο και τον άγιο Θεόδωρο τον Στρατηλάτη. *Τὸ τρισόλβιον ὅπλον τῶν εὐσεβῶν βασιλέων ἡμῶν ... τὸ τρίξιφον κατακάρδιον ἥλωμα τῶν δυσμενῶν πολεμίων ἡμῶν*, τους αποκαλεί ο όσιος Νεόφυτος ο έγκλειστος[33], ενώ, κατά τον Νικηφόρο Γρηγορά, *προστάται*

30. Madgearu, *The Asanids*, 101-102, 113, 213· Erdeljan, *Chosen Places*, 159-160, 162-163· D. Polyvianny, The Cults of Saints in the Political Ideology of the Bulgarian Empire, στο: *Fonctions sociales et politiques du culte des saints dans les sociétés de rite grec et latin au Moyen Âge et à l'époque moderne. Approche comparative*, επιμ. έκδ. M. Dmitriev – M. Derwich, Wroclaw 1999, 401-418.

31. Obolensky, Relations, 19· Tăpkova-Zaimova, Les légendes, 163· Ταχιαος, *Θεσσαλονίκη*, 62-73· Bauer, *Patron*, 292-293· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 63-67· Κωνσταντακοπουλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 21-22.

32. Madgearu, *The Asanids*, 43· Ταρνανιδης, Σλαβικό είδωλο, 598-600. Πβλ. Κωνσταντακοπουλου, *Βυζαντινή Θεσσαλονίκη*, 21-22· Παπαμαστορακης, Πρότυπο ανδρείας, 35. Σημαντικότατη είναι η θέση της εν λόγω μεγαλούπολης στην απόκρυφη και εσχατολογική βουλγαρική γραμματεία. Σχετικά βλ. Tăpkova-Zaimova, Les légendes sur Salonique –ville sainte– et la conversion des Bulgares, στο: *The Legacy of Saints Cyril and Methodius to Kiev and Moscow. Proceedings of the International Congress on the Millenium of the conversion of Rus' to Christianity. Thessaloniki, 26-28 nov. 1988*, Θεσσαλονίκη 1992, 133-141· Erdeljan, *Chosen Places*, 158.

33. Νεόφυτος ο Έγκλειστος, *Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον καὶ ἔνδοξον μεγαλομάρτυρα Χριστοῦ Δημήτριον περί τε τῆς αὐτοῦ μαρτυρίας καὶ θαυμάτων καὶ τοῦ σεβασμίου ναοῦ αὐτοῦ*, έκδ. Ν. Παπατριανταφυλλου-Θεοδωριδη, *Αγίου Νεοφύτου Εγκλείστου, Συγγράμματα*, τ. 3: *Πανηγυρική Α΄*, Πάφος 1999, 325, στ. 225-233, κυρίως 226-227, 229-230.

γενήσονται κράτιστοι κατὰ πάντα καιρὸν ἡμῖν καὶ χρόνον, καὶ πάντα τόπον, καὶ πᾶσαν χρείαν, καὶ πᾶσαν περίστασιν[34]. Η απεικόνιση των τριών αγίων στα βυζαντινά νομίσματα από την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων συνιστούσε αυτοκρατορική επίκληση της προστασίας και της βοήθειάς τους στις βυζαντινές στρατιωτικές επιχειρήσεις. Πρώτος εκ των τριών τοποθετήθηκε σε νόμισμα ο άγιος Δημήτριος, συγκεκριμένα στον οπισθότυπο προμεταρρυθμιστικού ιστάμενου του Αλεξίου Α΄ (1083)[35], ως *σύνδρομος βασιλέων πιστῶν*[36].

Έτσι, λοιπόν, με τον άγιο Δημήτριο ως συμπαραστάτη, οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι των περιοχών μεταξύ Αίμου και Δούναβη εξεγέρθηκαν ενόπλως κατά της βυζαντινής κυριαρχίας, την άνοιξη του 1186. Παρά τις επτά εκστρατείες εναντίον των επαναστατών επί Ισαακίου Αγγέλου, η βλαχοβουλγαρική επανάσταση δεν κατεστάλη, διότι αφενός οι Βυζαντινοί δεν υιοθέτησαν στρατηγική προσαρμοσμένη στο ορεινό τοπίο της περιοχής, που ευνοούσε τον κλεφτοπόλεμο των κινηματιών, αφετέρου η φιλαρχία των επικεφαλής στρατηγών τούς οδηγούσε, μετά από νίκες σε βάρος των εξεγερθέντων, να στασιάζουν οι ίδιοι εναντίον του βυζαντινού αυτοκράτορα[37].

---

34. Γρηγοράς, *Εἰς τοὺς τρεῖς μεγάλους μάρτυρας*, 70, στ. 419-425, κυρίως 420-422. Πβλ. Παρασκευοπουλου, *Γρηγοράς*, 78· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 98· Παπαμαστοραχης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 213

35. M. Hendy, *Catalogue of the byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, Washington D. C. 1999, τ. 4/1, 189-190, 205-206, τ. 4/2, πίν. 1, αρ. 5a.1-2, 5b.2-4· Ο Ιδιος, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081-1261*, Washington D. C. 1969, 41-45, 71-72· C. Morrisson, The Emperor, the Saint and the City: Coinage and Money in Thessalonike from the Thirteenth to the Fifteenth Century, *DOP* 57 (2003), 174-175· Β. Πεννα, Η απεικόνιση του αγ. Δημητρίου σε νομισματικές εκδόσεις της Θεσσαλονίκης: μεσοβυζαντινή και ύστερη βυζαντινή περίοδος, στο: *Πρακτικά Β΄ Επιστημονικής Συνάντησης «Το νόμισμα στο μακεδονικό χώρο»*, επιμ. έκδ. Α. Βελενης [Οβολός τ. 4], Αθήνα 2000, 195-196· Bauer, *Patron*, 286· Παπαμαστοραχης, Πρότυπο ανδρείας, 30· Ν. Παζαρας, Εικονογραφικοί τύποι του αγίου Δημητρίου, στο: *Ο Άγιος Δημήτριος στην τέχνη του Αγίου Όρους* [σημ. 2], 43· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 98.

36. Νεόφυτος Έγκλειστος, *Ἐγκώμιον*, 325, στ. 234-235. Πβλ. Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 198.

37. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 372, στ. 37-49· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 7, στ. 27-9, στ. 9· Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 18, στ. 22-19, στ. 1· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 372, στ. 15-27, 457, στ. 26-458, στ. 4· Εφραίμ, 208, στ. 5816-5819· Geoffroi de Villehardouin,

Το φθινόπωρο του 1187, ο Ισαάκιος εισχώρησε βορειοδυτικά στο εσωτερικό της Βουλγαρίας, καταλαμβάνοντας διάφορα φρούρια, πιθανώς και το Τύρνοβο. Σύμφωνα με επίγραμμα του Θεόδωρου Βαλσαμώνος, το οποίο συνέθεσε εκ μέρους του αυτοκράτορα, ο τελευταίος εντόπισε *εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἀποστάτου Σθλαβοπέτρου* εικόνα του αγίου Δημητρίου, την οποία απέσπασε και θα την τοποθετούσε σε περίοπτη θέση. Ο Άγγελος επικαλέστηκε τη βοήθεια του μεγαλομάρτυρα *ἐν ταῖς συμπλοκοστρατηγίαις* εναντίον των Βουλγάρων, προσπαθώντας να τον προσεταιριστεί εκ νέου ως *προστάτην* του *μέγαν. Οὐκ ἰδιοῦμαι τὴν χάριν ὑπό φθόνου*, αναφέρει ο Ισαάκιος Β΄, υπονοώντας τους Βουλγάρους, οι οποίοι ιδιοποιήθηκαν τον προστάτη της Θεσσαλονίκης και παραλληλίζονται στο επίγραμμα με το σκοτάδι:

Εὑρών σε καὶ γὰρ ἐν σκότει κεκρυμμένον
οὐδ' ἐν μεδίμνῳ συγκαλύπτω σε σκότους
ἀλλ' εἰς κεφαλὴν γωνίας τίθημί σε,

τονίζει ο αυτοκράτωρ[38]. Μέσω της συμβολικής απόσπασης της εικόνας του αγίου από την κατοχή των επαναστατών και από το επίκεντρο της λατρείας του στη Βουλγαρία –η οποία δεν γνωρίζουμε αν όντως έλαβε χώρα ή πρόκειται για λογοτεχνικό τέχνασμα του Βαλσαμώνος– επιχειρείται η επαναφορά του μεγαλομάρτυρα στο πλευρό των Βυζαντινών[39].

La conquête de Constantinople, έκδ. E. Faral, τ. 1, Paris 1961, § 202. Πβλ. Madgearu, *The Asanids*, 49-50, 55, 68-69, 73-77, 112-113· Ritter, Die Rebellion, 176-177, 208-209· Simpson, Balkan Frontiers, 7-9· Fine, *Late Medieval Balkans*, 13-14· Χριστοφιλοπουλου, *Ἱστορία*, 192-193· Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, 291-293· Stephenson, *Balkan Frontier*, 290-293, 304-305· Cheynet, *Pouvoir*, 450· Α. Κραντονελλη, *Ἡ κατὰ τῶν Λατίνων ἑλληνοβουλγαρικὴ σύμπραξις ἐν Θράκῃ, 1204-1206*, Αθήνα 1961, 11-12. Αναλυτικότερα περί των βυζαντινών πολεμικών επιχειρήσεων κατά των Βουλγάρων και των ανταρσιών των βυζαντινών στρατιωτικών αξιωματούχων, βλ. Madgearu, *The Asanids*, 75-81, 98-115· Ritter, Die Rebellion, 180-192, 195-202, 205-207· G. Cankova-Petkova, La liberation de la Bulgarie de la domination byzantine, *BBulg* 5 (1978), 106-120· Curta, *Southeastern Europe*, 360-365· Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, 292-294, 305-306, 315-326· Κραντονελλη, *Ἑλληνοβουλγαρικὴ σύμπραξις*, 11-22.

38. Θεόδωρος Βαλσαμών, *Ἐπιγράμματα*, έκδ. K. Horna, Die Epigramme des Theodoros Balsamon, *WSt* 25 (1903), 193, αρ. 29, στ. 20-32. Πβλ. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 394, 18-36, 396,στ. 68-398, στ. 42· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 7, στ. 7-27· Εφραίμ, 211-212, στ. 5899-5928.

39. Madgearu, *The Asanids*, 67-68, 71, 77-79· Bauer, *Patron*, 292· Curta, *Southeastern Europe*, 360· Stephenson, *Balkan Frontier*, 290· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 76-77·

Πιστεύουμε πως αυτό το επίγραμμα συνιστά την πρωιμότερη βυζαντινή προσπάθεια αναίρεσης της βουλγαρικής προπαγάνδας οικειοποίησης του αγίου Δημητρίου.

Ο αγώνας για κατανίκηση των βλαχοβουλγαρικών δυνάμεων συνεχίστηκε στα χρόνια του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203), κατά τα οποία δολοφονήθηκαν οι δύο πρωτεργάτες της επανάστασης (Ασάν 1196, Πέτρος 1197). Το 1197 η ηγεσία των εξεγερθέντων μεταβιβάστηκε στον αδελφό του Πέτρου και του Ασάν, τον Ιωαννίτζη (1197-1207). Ο τελευταίος έμεινε γνωστός στις βυζαντινές πηγές ως *Σκυλογιάννης* εξαιτίας της υπερβολικής σκληρότητας και βιαιότητας που επεδείκνυε στους Βυζαντινούς, *ἐχθρὸς ἅμα καὶ ἐκδικητὴς Ῥωμαίοις δεικνύμενος*[40].

Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, 293-294. Πβλ. Tăpkova-Zaimova, Représentations iconographiques, 263, η οποία (Culte de Saint Démétrius, 142· Η Ιδια, Les légendes, 163), όπως ο K. Sokolov (Die Verehrung, 120-121) και ο Α. Παπαδοπουλος *(Άγιος Δημήτριος*, 76), θεωρούν ότι η εν λόγω εικόνα ήταν το υλικό μέσο πραγματοποίησης της *translatio cultus* από τη Θεσσαλονίκη στο Τύρνοβο. Από την άλλη πλευρά, ο F. Bauer (*Patron*, 292) υποστηρίζει την πιθανότητα αυτή η εικόνα να συνιστούσε το *παλλάδιο* (εικόνα-λάβαρο προστατευτικού και αποτροπαϊκού χαρακτήρα) του στρατού των Βουλγάρων που τους συνόδευε στο πεδίο της μάχης και, μετά από συμπλοκή με τους Βυζαντινούς, περιήλθε στην κατοχή των δεύτερων. Σχετικά με τη χρήση των εικόνων στις πολεμικές επιχειρήσεις, βλ. Α. Καραπλη, *Κατευόδωσις Στρατού. Η οργάνωση και η ψυχολογική προετοιμασία του βυζαντινού στρατού πριν από τον πόλεμο (610-1081)*, τ. 1, Αθήνα 2010, 95-102. Αναφορικά με τη χρονολόγηση της εκστρατείας, ο M. Ritter (Die Rebellion, 181-182, 210) την τοποθετεί στις αρχές του 1186.

40. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 618, στ. 94-95 και 469, στ. 37-470, στ. 72, 472, στ. 20-27, 532, στ. 24-533, στ. 41· Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 20, στ. 23-21, στ. 5, 23, στ. 24-24, στ. 4· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 416, στ. 30-417, στ. 20, 418, στ. 3-10, 429, στ. 26-430, στ. 14, 458, στ. 4-6, 460, στ. 5-8· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 228-229, στ. 6405-6414, 236-237, στ. 6639-6655, 261, στ. 7365-7369, 276, στ. 7790-7792. Πβλ. Madgearu, *The Asanids*, 109-113, 116-117· Simpson, Balkan Frontiers, 11-13· Α. Κολια-Δερμιτζακη, Η εικόνα των Βουλγάρων και της χώρας τους στις βυζαντινές πηγές του 11ου και 12ου αιώνα, στο: *Βυζάντιο και Βούλγαροι (1018-1185)*, επιμ. έκδ. Κ. Νικολαου – Κ. Τσικνακης [ΙΒΕ/ΕΙΕ-Διεθνή Συμπόσια τ. 18], Αθήνα 2008, 69· R. Macrides, *George Akropolites, The History, Introduction, Translation and Commentary*, Oxford 2007, 139, 144· Χριστοφιλοπουλου, *Ἱστορία*, 206-208· Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, 316-317, 326· Stephenson, *Balkan Frontier*, 305-306, 310· Curta, *Southeastern Europe*, 363-364· Fine, *Late Medieval Balkans*, 28-29, 31-32· G. Prinzing, *Die Bedeutung Bulgariens und Serbiens in den Jahren 1204–1219 im Zusammenhang mit der Entstehung und Entwicklung der byzantinischen Teilstaaten nach der Einnahme Konstantinopels infolge des 4. Kreuzzuges*, München 1972, 59· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 77-78, 80· Κραντονελλη, *Ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις*, 20-22.

Ο *ἀπάνθρωπος λέων* και *αἱμοβόρος Θράκιος θὴρ* Ιωαννίτζης παρουσιάζεται με τα μελανότερα χρώματα από τους Βυζαντινούς συγγραφείς[41]. Μάλιστα, ο Γεώργιος Ακροπολίτης σημειώνει πως ο Βούλγαρος ηγεμόνας υιοθέτησε αυτή τη φονική διάθεση έναντι των Βυζαντινών και *Ῥωμαιοκτόνον ὠνόμαζεν ἑαυτὸν* κατ' αντιστοιχία προς τον Βασίλειο Β΄ τον *Βουλγαροκτόνο*, προκειμένου να εκδικηθεί τους Βυζαντινούς, περί *ὧν εἰργάσατο πρὸς Βουλγάρων κακῶν* ο προαναφερθείς Μακεδόνας αυτοκράτωρ δύο αιώνες νωρίτερα[42]. Ουσιαστικά, ο Ιωαννίτζης με την υιοθέτηση του χαρακτηρισμού *Ῥωμαιοκτόνος* προσπάθησε να αντικρούσει τη βυζαντινή προπαγάνδα, σύμφωνα με την οποία, με αφορμή την ασανιδική επανάσταση του 1185/6, αποδόθηκε για πρώτη φορά στα τέλη του 12ου και τις αρχές του 13ου αιώνα το προσωνύμιο *Βουλγαροκτόνος* στον Βασίλειο Β΄. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι Βυζαντινοί προέβαλλαν αφενός τα πολεμικά του κατορθώματα σε βάρος των Βουλγάρων προς εμψύχωση των ιδίων και αποθάρρυνση των εξεγερθέντων, αφετέρου την επίτευξη της αποκατάστασης της βυζαντινής κυριαρχίας στη βαλκανική χερσόνησο κατά την τελευταία βουλγαρική επανάσταση και τη σκληρή τιμωρία των Βουλγάρων ως στασιαστών, επιθυμητούς στόχους των αυτοκρατορικών ενεργειών εναντίον των επαναστατών και κατά τον 12ο αιώνα[43]. Μειώνοντας, έτσι, την κραταιά εικόνα του κράτους του

41. Νικηφόρος Χρυσοβέργης, *Λόγος προσφωνηματικὸς τῷ κρατίστῳ ἡμῶν αὐτοκράτορι κυρῷ Ἀλεξίῳ τῷ Κομνηνῷ ἀναγνωσθεὶς ἐν τοῖς ἐν τῷ Σκουταρίῳ παλατίοις μετὰ παραδρομὴν οὐκ ὀλίγην τῆς ἑορτῆς τῶν φώτων*, έκδ. M. Treu, *Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres*, Breslau 1892, 19, στ. 5-6· Χωνιάτης, *Διήγησις*, 612, στ. 52-55, 618, στ. 94-2, 642, στ. 86-643, στ. 10· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 430, στ. 10-14· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 212, στ. 5929-5930, 277, στ. 7816-7817· Ακροπολίτης, *Λόγος*, 211, στ. 7-27· Σταυράκιος, *Λόγος*, 369, στ. 34-39. Πβλ. Κολια-Δερμιτζακη, Εικόνα Βουλγάρων, 68-69, 76, 88.

42. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 23, στ. 16-19. Πβλ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 459, στ. 30-460, στ. 1. Βλ. και P. Stephenson, *The legend of Basil the Bulgar-Slayer*, Cambridge 2003, 90· Madgearu, *The Asanids*, 162· Macrides, *Akropolites*, 143· Prinzing, *Die Bedeutung*, 58-59· Mavrommatis, Royaume bulgare, 31.

43. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 373, στ. 70· Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί*, αρ. 179, στ. 26-30· Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 18, στ. 13-21· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 373, στ. 11-18, 457, στ. 23-26· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 108-109, στ. 2898-2925· Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, έκδ. L. Schopen, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* (CSHB), τ. 1, Bonn

Σαμουήλ, υποβαθμιζόταν, παράλληλα, η ισχύς της ασανιδικής κρατικής οντότητας, εφόσον η τελευταία θεωρούνταν συνέχεια αυτής των Κομητόπουλων, και κατ' επέκταση, περιορίζονταν οι ιδεολογικές και εδαφικές διεκδικήσεις των Ασανιδών[44].

Στα τέλη του 1201-αρχές του 1202, όταν έγιναν γνωστές οι προετοιμασίες για την Δ΄ Σταυροφορία, ο Αλέξιος Γ΄ συνήψε συνθήκη ειρήνης με τους Βουλγάρους. Με αυτή τη συμφωνία το Βυζάντιο για πρώτη φορά αναγνώρισε την κρατική υπόσταση του Β΄ βουλγαρικού κράτους στην περιοχή του Αίμου[45]. Ο Ιωαννίτζης ήδη από το 1199 είχε αρχίσει διαπραγματεύσεις με τη Ρώμη, προκειμένου να γίνει επίσημα αποδεκτή και να νομιμοποιηθεί η εξουσία του. Το 1204 αναγόρευσε τον εαυτό του *imperator omnium Bulgarorum et Blacorum* και λίγους μήνες αργότερα

1829, 27, στ. 10-13· Stephenson, *Basil the Bulgar-Slayer*, 6, 8, 25-26, 66-77, 90-96· Macrides, *Akropolites*, 134, 143· Prinzing, *Die Bedeutung*, 58-60· Mavrommatis, Royaume bulgare, 33. Η αναφερθείσα χρονολόγηση της εμφάνισης του εν λόγω προσωνυμίου αμφισβητείται από τον A. Nikolov (On Basil II's cognomen "The Bulgar-slayer", στο: *Evropeĭskiyat yugoiztok prez vtorata polovina na X – nachaloto na XI vek. Istoriya i kultura*, επιμ. έκδ. V. Gjuzelev – G. Nikolov, Sofia 2015, 578-584), ο οποίος την τοποθετεί στις αρχές του 11ου αιώνα. Ωστόσο, ο ερευνητής στηρίζεται σε μαρτυρίες μεταγενέστερων χειρογράφων (14ου αι. κ. εξ.), στα οποία ο χαρακτηρισμός *Βουλγαροκτόνος* έχει πιθανότατα προστεθεί. Κατά τη γνώμη μας, η επιχειρηματολογία του Nikolov δεν είναι πειστική, ενώ τα επιχειρήματα του P. Stephenson (*Basil the Bulgar-Slayer*, 66-80, 89-90) τεκμηριώνονται επαρκέστερα.

44. Ιννοκέντιος ΙΙΙ, πάπας Ρώμης, *Αλληλογραφία*, έκδ. J.-P. Migne, *Innocentius III Romanus Pontifex, Opera omnia*, *PL* 214, Paris 1855, βιβ. 5, αρ. 115, στ. 1112-1113, *PL* 215, Paris 1855, βιβ. 7, αρ. 4, στ. 287, αρ. 6, στ. 290· Mavrommatis, Royaume bulgare, 31· Täpkova-Zaimova, Restauration de la Bulgarie par les Assénides (Problèmes du pouvoir), *EtBalk* 21/3 (1985), 32· Η Ιδια, L'idée byzantine de l'unité du monde et l'état bulgare, στο: *Actes du Ier Congrès des Études balkaniques et du Sud-Est européen*, τ. 3, Sofia 1969, 296. Βλ. προσφάτως και F. Dall' Aglio, "As it had been in the Past". The idea of national continuity in the establishment of the second Bulgarian Kingdom, στο: *Laudator Temporis Acti. Studia in memoriam I. A. Božilov*, επιμ. έκδ. I. Biliarsky, τ. 1, Sofia 2018, 282-299.

45. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 535, στ. 1-2: [Ο Αλέξιος Γ΄] *τὰς πρὸς Ἰωάννην σπονδὰς ἐξεπέρανεν*· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 110, στ. 8-111, στ. 10· Χρυσοβέργης, *Λόγος*, 18, στ. 36-21, στ. 19· F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden der Oströmischen Reiches von 565-1453*, τ. 2: *Regesten von 1025-1204*, München 1995, αρ. 1661b, 335· Madgearu, *The Asanids*, 125· Simpson, Balkan Frontiers, 13· Fine, *Late Medieval Balkans*, 32· Χριστοφιλοπουλου, *Ἱστορία*, 208-209· Καραγιαννοπουλος, *Ιστορία*, 291· Κολια-Δερμιτζακη, Εικόνα Βουλγάρων, 77· Κραντονελλη, *Ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις*, 28-29.

(Νοέμβριος 1204) ο απεσταλμένος του πάπα, καρδινάλιος Λέων, τον έστεψε «βασιλέα Βουλγάρων και Βλάχων» (*Bulgarorum et Blacorum rex*). Τον ίδιο χρόνο ο αρχιεπίσκοπος Τυρνόβου Βασίλειος αναγνωρίστηκε από τον πάπα επικεφαλής της ορθόδοξης Εκκλησίας της Βουλγαρίας με τον τίτλο του «αρχιεπισκόπου Βουλγαρίας και πάσης Βλαχίας», ανεξάρτητος από το ορθόδοξο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ενώ η βουλγαρική Εκκλησία είχε ήδη υπαχθεί στην παπική δικαιοδοσία με επίσημη κρατική απόφαση (1203)[46].

Οι πολιτικές και στρατιωτικές ικανότητες του Ιωαννίτζη τον καταξίωσαν στα μάτια των υπηκόων του, ώστε να λάβει το προσωνύμιο «Καλογιάννης». Μετά την Α΄ άλωση της Κωνσταντινούπολης (Απρίλιος 1204), εκμεταλλεύτηκε τη ρευστότητα που επικρατούσε στην περιοχή, με σκοπό να επεκτείνει τα σύνορα του κράτους του, κατακτώντας τμήματα της βυζαντινής επικράτειας. Κύριος αντίπαλός του ήταν οι Λατίνοι της νεοϊδρυθείσας λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι δεν αναγνώρισαν τον παραχωρημένο από τον πάπα βασιλικό τίτλο του, ούτε δέχθηκαν την πρότασή του για σύναψη συμμαχίας (αρχές 1204)[47].

---

46. Ιννοκέντιος ΙΙΙ, *Αλληλογραφία*, *PL* 214, βιβ. 2, αρ. 266, στ. 825, βιβ. 5, αρ. 115-120, στ. 1112-1118, *PL* 215, βιβ. 7, αρ. 1-3, στ. 277-287, αρ. 6, στ. 290, αρ. 7, στ. 292-294, αρ. 12, στ. 295-296, αρ. 126, στ. 410-412, αρ. 137, στ. 427· Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, έκδ. P. Lauer, Paris 1924, § 65· Δημήτριος Χωματιανός, *Πονήματα Διάφορα*, έκδ. G. Prinzing, *Demetrii Chomateni, Ponemata Diaphora* (CFHB 38), Berlin-New York 2002, αρ. 8, στ. 100-104, 148-151, αρ. 146, στ. 25-33· J. Moore, *Pope Innocent III (1160/61-1216). To Root Up and to Plant*, Leiden-Boston 2003, 113, 123, 126-128, 136· G. Prinzing, Das Papsttum und der orthodox geprägte Südosten Europas 1180–1216, στο: *Das Papsttum in der Welt des 12. Jahrhunderts*, επιμ. έκδ. E.-D. Hehl – I. H. Ringel – H. Seibert, Stuttgart 2002, 167-172· I. Djurić, Titles of the Rulers of the Second Bulgarian Empire in the Eyes of the Byzantines, στο: *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, επιμ. έκδ. A. Laiou-Thomadakis, New Brunswik 1980, 35· Madgearu, *The Asanids*, 48, 120-122, 126-136· Täpkova-Zaimova, Restauration de la Bulgarie, 35· Η Ιδια, L'idée byzantine, 296· Macrides, *Akropolites*, 138· Curta, *Southeastern Europe*, 379-383· Stephenson, *Balkan Frontier*, 309-312· Fine, *Late Medieval Balkans*, 55-56.

47. Villehardouin, *La conquête*, τ. 1, § 202, τ. 2, § 311· Clari, *La conquête*, § 64-65· Χωνιάτης, *Διήγησις*, 612, στ. 56-613, στ. 63· Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 146, στ. 93-98· Πβλ. Albericus Trium Fontium, *Chronica*, έκδ. P. Scheffer-Boichorst, *Chronica Albrici Monachi Trium Fontium*, *MGH* SS 23, Hanover 1874, 885.25-27. Βλ. και Madgearu, *The*

Τον επόμενο χρόνο (Φεβρουάριος 1205), ο Ιωαννίτζης εισέβαλε στις πρόσφατα κατακτημένες από τους Λατίνους περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας, με συνέπεια να συγκρουστεί με τις λατινικές δυνάμεις στην Αδριανούπολη (14 Απριλίου 1205). Οι Φράγκοι υπέστησαν πανωλεθρία, ενώ ο Βαλδουίνος αιχμαλωτίστηκε και πέθανε ένα χρόνο αργότερα στη Βουλγαρία[48]. Ακολούθησε διετής συστηματική λεηλασία της Θράκης και της ανατολικής Μακεδονίας εκ μέρους των Βουλγάρων (1205-1207), καθώς επίσης κατάκτηση των σημαντικότερων πόλεών τους (Σερρών, Φιλιππούπολης, Ορεστιάδας, Διδυμοτείχου κ.ά.), συνοδευόμενη από σφαγές και εξανδραποδισμούς Λατίνων και Βυζαντινών [49].

Τον Σεπτέμβριο του 1207, ο Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, βασιλιάς της Θεσσαλονίκης, δολοφονήθηκε σε βουλγαρική ενέδρα κοντά στη Μοσυνόπολη της Θράκης[50]. Αυτή η εξέλιξη άνοιξε τον δρόμο στον

Asanids, 39, 114, 139-141· F. Van Tricht, *The Latin* Renovatio *of Byzantium. The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden-Boston 2011, 387-388· Macrides, *Akropolites*, 138, 141· Fine, *Late Medieval Balkans*, 81· Prinzing, *Die Bedeutung*, 10-11.

48. Villehardouin, *La conquête*, τ. 2, § 333-366, 370, 380-381· Clari, *La conquête*, § 112· Albericus, *Chronica*, 885.28-47· Χωνιάτης, *Διήγησις*, 598, στ. 4-599, στ. 40, 612, στ. 46-56, 613, στ. 64-72, 77-82, 615, στ. 11-617, στ. 66, 642, στ. 86-643, στ. 10· Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 21 στ. 6-22, στ. 2, 9-14· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 458 στ. 9-459, στ. 6· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 256-257, στ. 7226-7240, 261-263, στ. 7358-7431, 277, στ. 7816-7824· Γρηγοράς, *Ἱστορία*, 14, στ. 20-15, στ. 6· Madgearu, *The Asanids*, 142, 144-156· Van Tricht, *Empire of Constantinople*, 53, 389· Macrides, *Akropolites*, 142· Curta, *Southeastern Europe*, 374, 384· Fine, *Late Medieval Balkans*, 81-83· Prinzing, *Die Bedeutung*, 10-11, 45, 48-50· Κραντονελλη, *Ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις*, 36-46, 49-52, 71-75.

49. Villehardouin, *La conquête*, τ. 2, § 392-394, 398-446, 461, 472-475· Χωνιάτης, *Διήγησις*, 618, στ. 93-619, στ. 28, 620, στ. 71-83, 621, στ. 84-17, 624, στ. 95-18, 627, στ. 76-94, 628, στ. 15-629.45, 631, στ. 17-633, στ. 56, 634, στ. 67-635, στ. 7, 645, στ. 89-646, στ. 92· Χωνιάτης, *Λόγοι*, 129, στ. 4-5· Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 23, στ. 1-16· Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 48, στ. 24-26, αρ. 52, στ. 30-32· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 459, στ. 7-30· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 277-278, στ. 7825-7842· Γρηγοράς, *Ἱστορία*, 16, στ. 3-12· Madgearu, *The Asanids*, 156-164· Van Tricht, *Empire of Constantinople*, 389· T. Vlachos, Kalojan plündert Thrakien und Makedonien, *Βυζαντινά* 2 (1970), 274-283· Curta, *Southeastern Europe*, 384· Fine, *Late Medieval Balkans*, 83-87· Prinzing, *Die Bedeutung*, 45-46, 51-63· Κραντονελλη, *Ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις*, 75-92.

50. Villehardouin, *La conquête*, τ. 2, § 498-500· Clari, *La conquête*, § 116· Madgearu, *The Asanids*, 166-167· Curta, *Southeastern Europe*, 384· Fine, *Late Medieval Balkans*, 87· Prinzing, *Die Bedeutung*, 47, 82· Κραντονελλη, *Ἑλληνο-βουλγαρικὴ σύμπραξις*, 92-93.

Ιωαννίτζη για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης. Στις αρχές του επόμενου μήνα οι βλαχοβουλγαρικές δυνάμεις στρατοπέδευσαν γύρω από την πόλη. Το βράδυ, πριν από την έναρξη της πολιορκίας, ο Ιωαννίτζης πέθανε (Οκτώβριος 1207). Πιθανότατα δολοφονήθηκε από τον Κουμάνο στρατηγό του (και εραστή της συζύγου του), Μαναστρά. Ως αποτέλεσμα, οι πολιορκητές εγκατέλειψαν το εγχείρημά τους και επέστρεψαν στο κράτος τους[51].

Η απρόσμενη λύση της πολιορκίας από τους Βουλγάρους ώθησε τους κατοίκους της πόλης να αποδώσουν άλλη μια φορά τη σωτηρία της πατρίδας τους στον θαυματουργό προστάτη τους, τον άγιο Δημήτριο. Διαδόθηκε, λοιπόν, η φήμη πως ο μεγαλομάρτυς εμφανίστηκε στη σκηνή του Ιωαννίτζη, καθώς κοιμόταν, και τον τραυμάτισε θανάσιμα. Μία από τις παλαιότερες αναφορές του εν λόγω θαύματος συναντάται στο χρονικό του Ροβέρτου του Κλαρί (ca. 1170-1216) για την εξασφάλιση υπερβατικής προστασίας προς όφελος της δυτικής δυναστείας των Montferrat και τη συνεπακόλουθη νομιμοποίησή της στον θρόνο της Θεσσαλονίκης. Επίσης, έχει αναπαραχθεί συντομευμένα στο χρονικό του κιστερκιανού μοναχού Albericus Trium Fontium (β΄ τέταρτο 13ου αι.). Η παράδοση αυτή καταγράφηκε για πρώτη φορά σε βυζαντινό κείμενο στη *Χρονικὴ Συγγραφὴ* του Γεωργίου Ακροπολίτη, ο οποίος, όμως, την αντιμετώπισε με σκεπτικισμό και απέδωσε τον θάνατο του Βούλγαρου ηγεμόνα σε πλευρίτιδα[52]. Ως θαύμα απέκτησε ολοκληρωμένη μορφή

51. Clari, *La conquête*, § 116· Σταυράκιος, *Λόγος*, 372, στ. 11-31· Ακροπολίτης, *Λόγος*, 212, στ. 20-31· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 460, στ. 1-2· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 278, στ. 7843-7848· Prinzing, *Die Bedeutung*, 47, 82, 85· Bauer, *Patron*, 294· Walter, *Warrior Saints*, 88· Fine, *Late Medieval Balkans*, 87, 91· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 79-80· Ηλιαδου, Ἅγιος Δημήτριος καὶ Σλάβοι, 133. Πβλ. I. Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, Cambridge 2005, 53. Βλ. και Madgearu, *The Asanids*, 167-169, 171, ο οποίος υποστηρίζει το ενδεχόμενο ο Μαναστράς να έδρασε ως όργανο του ανηψιού του Ιωαννίτζη, Βορίλου, προκειμένου ο τελευταίος να καταλάβει τον βουλγαρικό θρόνο.

52. Clari, *La conquête*, § 116: *Si avint, si comme Jehans li Blaks se gesoit une matinee en se tente, que mesires sains Dimitres vint, si le feri d'une lanche par mi le cors, si l'ochist*· Albericus, *Chronica*, 886.28-29: *De Iohannicio rege Bulgarie audivimus quod, cum iret contra Thessalonicam, a beato Demetrio fuit interfectus*· Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 23, στ. 19-23: *Μέχρι γοῦν καὶ αὐτῆς καταντήσας Θεσσαλονίκης ἐκεῖσε* [ο Ιωαννίτζης] *θνήσκει πλευρίτιδι νόσῳ κατασχεθείς, ὡς δέ τινες ἔλεγον ὅτι ἐκ θεομηνίας*

σε *Λόγο* του Ιωάννη Σταυρακίου αφιερωμένο στα θαύματα του αγίου Δημητρίου (β΄ μισό 13ου αι.) και στη συνέχεια σε αντίστοιχο *Λόγο* του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη (λίγο προ του 1300)[53].

αὐτῷ ὁ θάνατος γέγονεν· ἔδοξε γὰρ αὐτῷ καθ' ὕπνους ἔνοπλον ἄνδρα ἐπιστῆναι αὐτῷ καὶ δόρατι πλῆξαί οἱ τὴν πλευράν. Πβλ. Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 460, στ. 1-5· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 278, στ. 7843-7848. Βλ. και Madgearu, *The Asanids*, 167, 169-171· Macrides, *Akropolites*, 143· Prinzing, *Die Bedeutung*, 82, 84-85· Bauer, *Patron*, 294· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 79-80· Ν. Θεοτοκα, Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ ἁγίου Δημητρίου στρατιωτικοῦ καὶ ἐφίππου καὶ οἱ σχετικὲς παραδόσεις τῶν θαυμάτων, στο: *Πεπραγμένα τοῦ Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου* [σημ. 7], τ. 1, Αθήνα 1955, 484-485· Παπαμαστορακης, Πρότυπο ανδρείας, 32-33. Ο Albericus υπήρξε κιστερκιανός μοναχός της μονής Trois Fontaines στη Châlons-sur-Marne της Champagne και συγγραφέας ενός από κτίσεως κόσμου χρονικού, που συνέθεσε την περίοδο 1227-1251 και για το οποίο στηρίχθηκε, μεταξύ άλλων, στη διήγηση του Ροβέρτου του Κλαρί. Σχετικά βλ. A. Andrea, *Contemporary Sources fot the Fourth Crusade. Revised Edition*, Leiden-Boston [2]2008 ([1]2000), 265-275.

53. Σταυράκιος, *Λόγος*, 369, στ. 19-372, στ. 31, κυρίως 371, στ. 31-36: *Τότε δὴ τότε ἀωρὶ τῶν νυκτῶν, εἰς τέλος θεὸς τὴν ἑαυτοῦ τῆς ἐκδικήσεως ρομφαίαν ἐστίλβωσε ... καὶ αἴφνης ὁ ἄγρυπνος τῷ ὄντι φύλαξ καὶ πολιοῦχος ἡμῶν καὶ μέγας τοῦ μεγάλου Βασιλέως στρατιώτης Δημήτριος, ἔφιππος ἐφ' ἵππου λευκοῦ τῷ βουλγαράνακτι φαίνεται καὶ καιρίαν ἀκοντίζει παραχρῆμα τὸν ἄθλιον·* Ακροπολίτης, *Λόγος*, 211, στ. 3-212, στ. 19, ιδίως 212, στ. 6-9: *Ἀλλ' οὔπω μέσαι νύκτες ἦσαν καὶ ὁ γενναῖος ὁπλίτης, ὁ ἀκαταγώνιστος πρόμαχος, τῷ βαρβάρῳ πρὸ τῆς κλίνης ἔνοπλος ἱππεὺς ἐπιφαίνεται, καὶ φανεὶς κατὰ γαστρὸς βάλλει, καὶ βαλὼν ἀφανὴς γίνεται.* Πβλ. Madgearu, *The Asanids*, 167· Καλτσογιαννη – Κοτσαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 144-146, 149-151· Macrides, *Akropolites*, 143· Bauer, *Patron*, 294· Täpkova-Zaimova, Culte de Saint Démétrius, 142· Η Ιδια, Les légendes, 164· Παπαδοπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 79· Παπαμαστορακης, Πρότυπο ανδρείας, 32· Θεοτοκα, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 484-485· Ηλιαδου, Ἅγιος Δημήτριος καὶ Σλάβοι, 133. Πβλ. Μεντζος, *Προσκύνημα αγίου Δημητρίου*, 152. Ο λόγιος Ιωάννης Σταυράκιος έδρασε κατά το β΄ μισό του 13ου αιώνα ως υμνογράφος, δημιουργός αγιολογικών κειμένων, *χαρτοφύλαξ* (γραμματέας και υπεύθυνος για το αρχείο) της μητρόπολης Θεσσαλονίκης και *ταβουλάριος* (νομικός-συμβολαιογράφος). Σχετικά βλ. *PLP* 26708· Ε. Κουντουρα-Γαλακη, Ιωάννης Σταυράκιος: ένας λόγιος στη Θεσσαλονίκη της πρώιμης παλαιολόγειας εποχής, *Σύμμεικτα* 16 (2003), 379-394· Καλτσογιαννη – Κοτσαμπαση – Παρασκευοπουλου, *Θεσσαλονίκη*, 144. Ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης, γυιός του ιστορικού Γεωργίου Ακροπολίτη και συγγραφέας αγιολογικών κειμένων, σταδιοδρόμησε επί Ανδρονίκου Β΄ (1282-1328) ως υψηλόβαθμος κρατικός αξιωματούχος. Σχετικά βλ. *PLP* 520· *ODB*, τ. 1, λήμμα Constantine Akropolites (A.-M. Talbot)· D. M. Nicol, Constantine Akropolites. A Prosopographical Note, *DOP* 19 (1965), 249-256.

Εκτός από τους Βυζαντινούς και τους Λατίνους, η ανωτέρω φήμη αξιοποιήθηκε και από τους Σέρβους στον *Βίο* του αγίου Συμεών (Στεφάνου Α΄) Νεμάνια, συντεθειμένο γύρω στα 1216 από τον γυιό και διάδοχό του, Στέφανο Β΄ τον «Πρωτόστεπτο» (1196-1227)[54]. Σε αυτό το κείμενο –σύγχρονο του χρονικού του Ροβέρτου του Κλαρί– συναντάται η θαυμαστή εξόντωση του Βούλγαρου ηγεμόνα Strez από τον άγιο Συμεών (1214). Ο πρώτος, αδελφός του Βούλγαρου βασιλιά Βορίλου (1207-1218), είχε καταφύγει το 1207 στον Στέφανο Β΄ της Σερβίας, ο οποίος το επόμενο έτος (1208) του παραχώρησε τη διοίκηση της περιοχής του Πρόσακου (σημ. Demir Kapija). Εντούτοις, ο Strez δεν παρέμεινε πιστός στον Στέφανο· με την ανεξαρτητοποίησή του, την επεκτατική δράση του στην περιοχή του Αξιού, τη συμφιλίωσή του με τον Βορίλο (1209) και την αναγνώριση του Ερρίκου Α΄ της Κωνσταντινούπολης (1205-1216) ως επικυριάρχου του (1209-1210) έπληττε τα σερβικά συμφέροντα[55]. Λίγα χρόνια αργότερα και αφού οι σερβικές προσπάθειες επαναπροσεταιρισμού του απέτυχαν, ο Strez δολοφονήθηκε από τους Σέρβους στην περιοχή του σημερινού Τέτοβο κατά τη διάρκεια εκστρατείας του κατά της Σερβίας (1214). Ωστόσο, η πράξη αποδόθηκε στον άγιο Συμεών Νεμάνια, ο οποίος παρουσιάζεται να τον λόγχισε τη νύχτα μέσα στη σκηνή του[56].

Η προβολή του θανάτου του Strez ως ενέργειας του αγίου Συμεών μιμείται την αντιβουλγαρική παράδοση της θανάτωσης του Ιωαννίτζη από τον άγιο Δημήτριο και καταδεικνύει την εχθρική στάση του Στεφάνου Β΄ έναντι των Βουλγάρων, των κύριων εχθρών του[57]. Στόχος της ενσωμάτωσης

54. Madgearu, *The Asanids*, 169· Prinzing, *Die Bedeutung*, 94, 106. Η κριτική έκδοση του κειμένου περιλαμβάνεται στο έργο: Stefan Prvovenčani, *Sabrana dela*, έκδ. L. Juhas-Georgievska – T. Jovanović, Beograd 1999, το οποίο δεν κατόρθωσα να εντοπίσω.

55. Στέφανος ο Πρωτόστεπτος, *Βίος αγίου Συμεών*, γερμανική μτφρ. S. Hafner, *Serbisches Mittelalter. Altserbische Herrscherbiographien*, τ. 1: *Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten*, Graz 1962, 115-116. Πβλ. Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 134, στ. 6-8. Βλ. και Madgearu, *The Asanids*, 182-183· L. Maksimović, La Serbie et les contrées voisines avant et après la IVe croisade, στο: *Urbs Capta. The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences*, επιμ. έκδ. A. Laiou, Paris 2005, 278· Fine, *Late Medieval Balkans*, 94-98· Prinzing, *Die Bedeutung*, 100-101, 105-106· Van Tricht, *Empire of Constantinople*, 160, 398.

56. Στέφανος, *Βίος Συμεών*, 116-117· Prinzing, *Die Bedeutung*, 106· Maksimović, La Serbie, 279. Πβλ. Fine, *Late Medieval Balkans*, 103-104· Van Tricht, *Empire of Constantinople*, 400.

57. Στα τέλη του 1213-αρχές του 1214, ο Βορίλος συμμάχησε με τη λατινική

του εν λόγω θαύματος του μεγαλομάρτυρα στον *Βίο του Συμεών* ήταν η παρουσίαση της εκ Θεού δολοφονίας ενός ακόμα Βούλγαρου ηγέτη, αυτή τη φορά από τον ιδρυτή και προστάτη της δυναστείας των Νεμάνια και του σερβικού κράτους, το οποίο τη δεδομένη στιγμή απειλούσαν οι Βούλγαροι, όπως και τη Θεσσαλονίκη το 1207, που σώθηκε αναπάντεχα από τον πολιούχο της.

Πέρα από από την πίστη στις θαυματουργικές ιδιότητες του αγίου Δημητρίου, η παραπάνω επέμβασή του ενέχει και πολιτικό μήνυμα, εφόσον αντέκρουε την αρχική ασανιδική προπαγάνδα περί υποστήριξης των Βουλγάρων και Βλάχων από τον άγιο. Η σωτηρία, λοιπόν, της Θεσσαλονίκης από επιδρομείς συνέχιζε να αποτελεί καθήκον του χριστομάρτυρος Δημητρίου, επιβεβαιώνοντας την παραμονή ή την επιστροφή του αγίου στο πλευρό των Θεσσαλονικέων και εν γένει των Βυζαντινών. Έτσι, η δολοφονία του Ιωαννίτζη από τον μυροβλύτη συνιστά όχι μόνο απότοκο της λαϊκής ευσέβειας, αλλά και μέσο αντιπροπαγάνδας εκ μέρους της βυζαντινής αυτοκρατορίας για την ανατροπή της ιδεολογίας επί της οποίας θεμελιώθηκε το Β΄ βουλγαρικό κράτος[58]. Άλλωστε, ο Ιωαννίτζης δεν ήταν ένας απλός Βούλγαρος βασιλιάς· υπήρξε ο θεμελιωτής της νεοπαγούς βουλγαρικής κρατικής οντότητας, διότι κατόρθωσε να αναγνωριστεί επίσημα τόσο η βασιλική ιδιότητα, όσο και η επικράτειά του[59].

Κατά τη γνώμη μας, θα πρέπει να αναζητήσουμε έναν από τους λόγους οπτικοποίησης της συγκεκριμένης δράσης του αγίου Δημητρίου στην επιδίωξη να διευκολυνθεί η διάδοση του θαύματος, αλλά και η έμμεση πολιτική του σκοπιμότητα. Ως αποτέλεσμα, προέκυψε ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου αγίου να φονεύει με το δόρυ του

αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια, ο ενωμένος λατινικός και βουλγαρικός στρατός εκστράτευσε εναντίον της Σερβίας, στοχεύοντας στην ανάκτηση της περιοχής της Ναϊσού από τους Βουλγάρους και την επιβολή της λατινικής επικυριαρχίας στο κράτος του Στεφάνου Νεμάνια (1214). Σχετικά βλ. Στέφανος, *Βίος Συμεών*, 113-115· Clari, *La conquête*, § 116-118· Albericus, *Chronica*, 886, στ. 29-32· Madgearu, *The Asanids*, 187-188· Van Tricht, *Empire of Constantinople*, 391-394, 397-399· Fine, *Late Medieval Balkans*, 100-104· Prinzing, *Die Bedeutung*, 107-110· Maksimović, La Serbie, 279-280.

58. Madgearu, *The Asanids*, 170· Macrides, *Akropolites*, 143· Bauer, *Patron*, 294· Obolensky, Relations, 19· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 79.

59. Madgearu, *The Asanids*, 173. Βλ. παραπάνω, 105-106.

τον Ιωαννίτζη μπροστά στην πόλη της Θεσσαλονίκης[60]. Όμως, στην εικαστική παράσταση δεν ακολουθούνται πιστά οι κειμενικές αφηγήσεις· ο μάρτυρας εικονίζεται με στρατιωτική ενδυμασία, όχι να εισβάλει στη σκηνή του Βούλγαρου ηγέτη τη νύχτα, γεγονός που αντέβαινε στον στρατιωτικό και ηρωικό χαρακτήρα του αγίου, αλλά και στα βυζαντινά ιδεώδη περί γενναιότητας και ανδρείας. Αντίθετα, μονομαχεί με τον Ιωαννίτζη, που επίσης φέρει στρατιωτική περιβολή και βρίσκεται είτε πεσμένος στα πόδια του αγίου, προσπαθώντας να αμυνθεί (εικ. 1), είτε έφιππος να τρέπεται σε φυγή. Ουσιαστικά, η παράσταση αυτή αποτελεί προσαρμογή της δρακοντοκτονίας –γνωστής από τους μεγαλομάρτυρες Θεόδωρο και Γεώργιο– στη μορφή του αγίου Δημητρίου[61].

Ο συγκεκριμένος τύπος διαθέτει αρκετές παραλλαγές, όπως αυτή που προαναφέρθηκε με τον Ιωαννίτζη έφιππο να προσπαθεί να διαφύγει (εικ. 2). Αυτή η διαφοροποίηση συνιστά συμφυρμό δύο διαφορετικών θαυμάτων, της εξόντωσης του Ιωαννίτζη και του Ραδομηρού από τον άγιο Δημήτριο, τα οποία συναντώνται στα έργα του Ιωάννη Σταυρακίου και του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη[62]. Ο Ραδομηρός υπήρξε γυιός του Βούλγαρου ηγεμόνα Σαμουήλ και διαδέχθηκε τον πατέρα του στην ηγεσία των επαναστατημένων Βουλγάρων, όταν ο τελευταίος πέθανε, μετά τη μάχη στο Κλειδί (1014). Σύμφωνα με τις βυζαντινές πηγές που αναφέρονται στο πρόσωπό του, ο Ραδομηρός φονεύθηκε το 1015 από τον εξάδελφό του, Ιωάννη Βλαδισθλάβο, προκειμένου ο δεύτερος να αναλάβει τα ηνία των Βουλγάρων. Μάλιστα, ο Σκυλίτζης υπογραμμίζει πως η δολοφονία έλαβε χώρα *εἰς κυνηγέσιον*[63]. Σε αντίθεση με τις ιστορικές

60. Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 223· Ο Ίδιος, Πρότυπο ανδρείας, 33· Παζαρας, Εικονογραφικοί τύποι, 44· Μ. Καζαμια-Τσερνου, Φορητές εικόνες του αγίου Δημητρίου (Άγιο Όρος-Ρωσία), *Βυζαντινά* 29 (2009), 287· Θεοτοκα, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 484-486.

61. Walter, *Warrior Saints*, 48-49, 88· Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 213-215, 223· Ο Ίδιος, Πρότυπο ανδρείας, 33· Καζαμια-Τσερνου, Φορητές εικόνες, 287.

62. Παζαρας, Εικονογραφικοί τύποι, 44· Καζαμια-Τσερνου, Φορητές εικόνες, 288· Θεοτοκα, Εικονογραφικός τύπος, 486. Πβλ. Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 222-223.

63. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, έκδ. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* (CFHB 5), Berlin-New York 1973, 349, στ. 45-350, στ. 55, 353, στ. 39-43· Μιχαήλ Γλυκάς, *Βίβλος χρονική*, έκδ. I. Bekker, *Michaelis Glycae Annales* (CSHB), Bonn 1836, 578, στ. 10-14· Ιωάννης Ζωναράς, *Ἐπιτομὴ Ἱστοριῶν*, έκδ. I. Büttner–Wobst, *Ioannis*

πηγές, ο Σταυράκιος και ο Ακροπολίτης στα έργα τους αντικατέστησαν τον δολοφόνο με τον πολιούχο της Θεσσαλονίκης, ο οποίος σκότωσε τον γυιό του Σαμουήλ, καθώς κυνηγούσε έφιππος στο Σοσκό της δυτικής Μακεδονίας (σημ. Φρούριο, νοτιοδυτικά των Σερβίων), μετά από επίμονες δεήσεις των κατοίκων των περιοχών *πρὸς ἑσπέρας τῆς τῶν Θεσσαλονικέων* που κατείχαν οι Βούλγαροι, επειδή ο Ραδομηρός ήταν καταδυναστευτικός προς αυτούς[64].

Κατά την άποψή μας, το θαύμα της θανάτωσης του Ραδομηρού κατασκευάστηκε από τους Βυζαντινούς τον 13ο αιώνα, για να αξιοποιήσουν προς όφελός τους την ιδεολογική και κρατική σύνδεση των Ασανιδών με τον Σαμουήλ, ο οποίος θεωρούνταν πολιτικός τους πρόγονος[65]. Σκοπός τους να δημιουργηθεί ένα ιστορικό προηγούμενο σε σχέση με τον θαυμαστό θάνατο του Ιωαννίτζη από τον άγιο Δημήτριο, έτσι ώστε ο τελευταίος να συνιστά ιστορική συνέχεια. Άλλος ένας Βούλγαρος βασιλιάς, λοιπόν, γυιός του ηγέτη της σημαντικότερης βουλγαρικής επανάστασης προ του 1185 –αυτής των Κομητόπουλων– είχε βρει τον θάνατο από τον *Θεσσαλονικέων προϊστάμενον*[66]. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η βυζαντινή αντιπροπαγάνδα δεν στηρίχθηκε σε ένα *unicum*, αλλά η θαυματουργική επέμβαση του αγίου Δημητρίου το 1207 απέκτησε ιστορικότητα και κατ' επέκταση αυξημένη εγκυρότητα, επειδή αποτελούσε επανάληψη προϋπάρχοντος θαύματος. Ο άγιος Δημήτριος παραδοσιακά δεν υποστήριζε τους Βουλγάρους, αντιθέτως σκότωνε τους βασιλείς τους

Zonarae Epitomae Historiarum (CSHB), τ. 3, Bonn 1897, 564, στ. 8-12, 17-565, στ. 15· Stephenson, *Basil the Bulgar-Slayer*, 7, 27.

64. Σταυράκιος, *Λόγος*, 360, στ. 11-361, στ. 15, ιδίως 361, στ. 8-11: *Ὁ δὲ ταχὺς εἰς ἀντίληψην καὶ ὀξὺς εἰς ἐπικουρίαν Μέγας Δημήτριος, φθάνει τὸν κάκιστον ὅσα καὶ ἀστραπὴ ἀνὰ μέσον ὀρῶν κυνηγετοῦντα καὶ ἱππαζόμενον, ἔφιππον, ἔφιππος, καὶ καιρίαν πλήττει τὸν δείλαιον, τοῦ ἵππου μακρὰν ἀποσφαιρισάμενος*· Ακροπολίτης, *Λόγος*, 199, στ. 31-200, στ. 32, ιδίως 200, στ. 27-30: *Τοίνυν καὶ ὑπαντιάζει κατὰ πρόσωπον τω ἀλάστορι ἔνοπλος, ἔποχος, τοῖς περὶ τὸν ἀλιτήριον πᾶσι κατάδηλος, καὶ πλήττει δὴ καιρίαν καὶ τοῦ ζῆν δικαίως μεθίστησι τὸν πλείστους ὅτι τῆς ζωῆς ἀδίκως στερήσαντα.* Πβλ. Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 222-223· Παζαρας, Εικονογραφικοί τύποι, 44· Θεοτοκα, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 486.

65. Βλ. παραπάνω, 104-105.

66. *Μηναίον*, δοξαστικό όρθρου της κστ΄ του μηνός.

σε βαθμό που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *βουλγαροκτόνος*, με άμεση αναφορά στο προσωνύμιο του Βασιλείου Β΄[67].

Το τελευταίο επιχείρημα επιβεβαιώνεται και από άλλη μία θαυμαστή παρέμβαση του μεγαλομάρτυρα τον 11ο αιώνα. Σύμφωνα με τον Ιωάννη Σκυλίτζη, στο πλαίσιο της βουλγαρικής εξέγερσης του Πέτρου Δελεάνου (1040-1041), οι Βούλγαροι πολιόρκησαν τη Θεσσαλονίκη με πολυάριθμο στράτευμα (1040). *Οἱ ἐπιχώριοι*, αφού τέλεσαν αγρυπνία στον ναό του πολιούχου, επιτέθηκαν κατά των Βουλγάρων *τοῦ μάρτυρος προηγουμένου τῆς Ῥωμαϊκῆς στρατιᾶς*, κατορθώνοντας να αποκρούσουν τον εχθρό και να του επιφέρουν αξιόλογες απώλειες. Για μία ακόμη φορά ο άγιος στράφηκε εναντίον των Βουλγάρων· συγχρόνως ήταν η πρώτη περίπτωση που εμφανίστηκε εκτός των τειχών της πόλης του, για να ηγηθεί της άμυνάς της[68].

Η εμφάνιση της παράστασης του αγίου Δημητρίου ως φονευτή του βασιλιά των Βουλγάρων τοποθετείται κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα[69]. Αν και το θαύμα καταγράφηκε με λεπτομέρεια από βυζαντινή σκοπιά μετά τα μέσα του ίδιου αιώνα από τους Ιωάννη Σταυράκιο και Κωνσταντίνο Ακροπολίτη, η προφορική παράδοση προϋπήρξε και εντάχθηκε για πρώτη φορά σε ιστορικά κείμενα κατά το α΄ τέταρτο του 13ου αιώνα. Πιστεύουμε, λοιπόν, πως η σκηνή είχε ήδη δημιουργηθεί έως τα τέλη της εν λόγω εκατονταετηρίδας, εφόσον έως τότε συναντάται εκτός του μακεδονικού χώρου, αφενός σε τοιχογραφίες στα επαρχιακά μνημεία του αγίου Δημητρίου (νότιος ναός) στον Πούρκο Κυθήρων (13ου αι.)[70] και του αγίου Δημητρίου Κροκεών Λακωνίας (1286)[71], αφετέρου στη Σερβία·

67. Βλ. παραπάνω, 104.

68. Σκυλίτζης, *Σύνοψις*, 413, στ. 7-414, στ. 26· Πβλ. Stephenson, *Balkan Frontier*, 132· Obolensky, Relations, 17· Παπαμαστοράκης, Πρότυπο ανδρείας, 30· Μεντζος, *Προσκύνημα αγίου Δημητρίου*, 120-121.

69. Καζαμια-Τσερνου, Φορητές εικόνες, 287· Ηλιαδου, Ἅγιος Δημήτριος καὶ Σλάβοι, 133.

70. Μ. Χατζηδακης – Ι. Μπιθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος: Κύθηρα*, Αθήνα 1997, 171, 175. Το α΄ στρώμα τοιχογραφιών του νότιου ναού χρονολογείται τον 13ο αιώνα πριν τα τέλη του, οπότε τοποθετείται χρονικά το β΄ στρώμα.

71. Κ. Διαμαντη, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου (1286) στις Κροκεές Λακωνίας και το εργαστήριο του Ανώνυμου ζωγράφου. Συμβολή στη μελέτη της πρώιμης παλαιολόγειας ζωγραφικής στη Λακωνία*, Τρίπολη 2012, 122, πίν. 20α· Walter, *Warrior Saints*, 87, σημ. 76, 88· Ν. Δρανδακης, Από τις τοιχογραφίες του αγίου Δημητρίου Κροκεών, *ΔΧΑΕ* 12 (1984), 232. Μεγάλο τμήμα της αρχικής παράστασης καλύπτεται

συγκεκριμένα, φορητή εικόνα στην εκκλησία του αγίου Δημητρίου στο Prizren απεικονίζει τον επώνυμο άγιο του ναού στον παραπάνω τύπο[72]. Επίσης, έως το α΄ τέταρτο του 14ου αιώνα είχε διαδοθεί σε επαρχιακά μνημεία εντός και εκτός της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως στον άγιο Δημήτριο Μακρυχωρίου Ευβοίας (1302/1303)[73] και στον άγιο Γεώργιο Ανυδριώτη (στο χωριό Άνυδροι), στα νοτιοδυτικά της Κρήτης (1323) (εικ. 1)[74], γεγονός που απαιτούσε βάθος χρόνου.

Κατά τη γνώμη μας, ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος εντοπίζεται σε μία εποχή επανισχυροποίησης του Β΄ βουλγαρικού κράτους, για να υπονομεύσει τη δύναμη και τη σθεναρή εικόνα του, αλλά και τις αξιώσεις του επί άλλων κρατών. Πιο αναλυτικά, θεωρούμε πως η παράσταση εμφανίστηκε, όχι γύρω στα 1207 (έτος θανάτου του Ιωαννίτζη), αλλά μετά την κομβική και νικηφόρα για τους Βουλγάρους μάχη της Klokotnitsa (9 Μαρτίου 1230).

Στην ανωτέρω πολεμική σύρραξη συγκρούστηκαν οι βουλγαρικές δυνάμεις υπό τον Ιωάννη Ασάν Β΄ (1218-1241) και τα στρατεύματα της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης με αρχηγό τον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα. Ο τελευταίος είχε προεκτείνει τα σύνορα του δεσποτάτου της Ηπείρου, κατακτώντας τη δυτική Μακεδονία και τη Φθιώτιδα (1215-1224), ενώ το 1224 συμπεριέλαβε στα όρια του κράτους του τη Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια, ίδρυσε τη βυζαντινή αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης, αντικαθιστώντας το εκεί λατινικό βασίλειο και στέφθηκε αυτοκράτωρ από τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας Δημήτριο Χωματιανό (1227). Τα επόμενα έτη, ο Θεόδωρος συνέχισε την κατακτητική του πορεία στην ανατολική Μακεδονία και Θράκη με κύριο στόχο του την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης και την ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Προκειμένου, όμως, να διασφαλίσει τα νώτα του για μία μακρόχρονη

από μεταγενέστερο στρώμα τοιχογραφίας του 18ου αιώνα με το ίδιο ακριβώς θέμα. Βλ. Διαμαντη, *Κροκεές*, 122· Δρανδακης, Άγιος Δημήτριος Κροκεών, 232, 235-236.

72. R. Petrović, A propos de la datation d'une icône de Prizren qui évoque saint Dimitri tuant l'empereur Kaloian et sauvant la ville de Salonique, στο: *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα* [σημ. 7], 422-423, 428, 424, σχέδ. 1· Madgearu, *The Asanids*, 170.

73. Μ. Εμμανουηλ, *Οι Τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Ευβοίας*, Αθήνα 1991, 94, πίν. 31.

74. Κ. Λασσιθιωτακης, Άγιος Γεώργιος Ανυδριώτης, *Κρητικά Χρονικά* 13 (1959), 160-161, πίν. 29, εικ. 1.

πολιορκία της Βασιλεύουσας, αποφάσισε να επιτεθεί πρώτα εναντίον των Βουλγάρων. Ως αποτέλεσμα, ο στρατός του νικήθηκε κατά κράτος και ο ίδιος σύρθηκε στην αιχμαλωσία[75].

Η μάχη της Klokotnitsa επέφερε την αποδυνάμωση της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης και την απώλεια των εδαφών της σε Θράκη και Μακεδονία υπέρ των Βουλγάρων. Οι τελευταίοι κυριάρχησαν στα Βαλκάνια και διαδραμάτισαν κεντρικό ρόλο στο πολιτικό και στρατιωτικό προσκήνιο. Ο Ιωάννης Ασάν Β΄, από θέση ισχύος, προσέλαβε για πρώτη φορά τον τίτλο *tsr' Bl'garom i Gr'kom*, διατρανώνοντας την πρόθεσή του για κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, κατάλυση της λατινικής αυτοκρατορίας και αντικατάσταση της πολυεθνοτικής βυζαντινής αυτοκρατορίας από το βουλγαρικό κράτος[76].

Ο παραπάνω τίτλος συναντάται στην εμπρόσθια όψη χρυσής σφραγίδας του τσάρου, όπου εικονίζεται με βυζαντινά αυτοκρατορικά διάσημα (σκήπτρο, σταυροφόρο σφαίρα) και ενδύματα (σάκκο, λώρο), ενώ

---

75. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 33, στ. 14-34, στ. 16, 41, στ. 18-42, στ. 15· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 461, στ. 1-7, 468, στ. 22-469, στ. 11, 474, στ. 1-19· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 272-273, στ.7683-7726, 286, στ. 8089-8100· Γρηγοράς, *Ἱστορία*, 25, στ. 22-26, στ. 9, 27, στ. 16-28, στ. 20· Χωματιανός, *Πονήματα*, αρ. 114, στ. 22-27, 37-66, 167-180· F. Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Θεσσαλονίκη 1996, 65-66, 73-77, 80-85, 103-114, 123-124· D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957, 48-71, 104-110· Α. Σταυριδου-Ζαφρακα, *Νίκαια και Ήπειρος τον 13ο αιώνα. Ιδεολογική αντιπαράθεση στην προσπάθειά τους να ανακτήσουν την αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη 1991, 65-72, 77-82, 117-118· A. Stavridou-Zafraka, The Empire of Thessaloniki (1224-1242). Political Ideology and Reality, *Βυζαντιακά* 19 (1999), 213-218 (= Α. Σταυριδου-Ζαφρακα, *Βυζάντιο 13ος αιώνας: από την κατάρρευση στην ανασυγκρότηση. Κράτος της Ηπείρου – Αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2016, αρ. 10)· Η Ιδια, The Political Ideology of the State of Epiros, στο: *Urbs Capta* [σημ. 55], 314-321· L. Fundić, Art and Political Ideology in the State of Epiros during the Reign of Theodore Doukas (r. 1215-1230), *ByzSym* 23 (2013), 220, 230-231, 239-240· Van Tricht, *Empire of Constantinople*, 377-368· Fine, *Late Medieval Balkans*, 112-114, 119-124.

76. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 42, στ. 15-43, στ. 13· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 474, στ. 25-475, στ. 7· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 287, στ. 8105-8130· Madgearu, *The Asanids*, 202-205, 215· Djurić, Titles of the Rulers, 32-33· Tăpkova-Zaimova, L'idée impériale à Byzance et la tradition étatique bulgare, *Βυζαντινά* 3 (1971), 294-295· Bredenkamp, *Empire of Thessaloniki*, 194-195, 197-198· Nicol, *Despotate*, 103-104, 111-113· Σταυριδου-Ζαφρακα, *Νίκαια και Ήπειρος*, 83-84, 143, σημ. 221· Stavridou-Zafraka, Empire of Thessaloniki, 219· Η Ιδια, Political Ideology, 315· Fine, *Late Medieval Balkans*, 125-126.

στην άλλη πλευρά παριστάνεται ο πολιούχος της Θεσσαλονίκης καθιστός σε θρόνο, με στρατιωτική εξάρτυση, να κρατά το σπαθί του[77]. Ο θρόνος του μάρτυρα παραπέμπει στο παραδείσιο μεγαλείο που απολαμβάνει από τον Χριστό ως ανταμοιβή για το μαρτύριό του, αντανακλώντας τη μεγαλοπρέπεια του θεϊκού θρόνου. Κατ' αντιστοιχία, εκτός από τον Θεό, ο θρόνος χρησιμοποιούνταν εικονογραφικά και για τον βυζαντινό αυτοκράτορα ως επίγειο αντιπρόσωπό του[78]. Κατ' επέκταση, ο άγιος Δημήτριος παριστάνεται εδώ όχι μόνο ως μεγαλομάρτυρας του Χριστού, αλλά και ως υψηλόβαθμος στρατιωτικός αξιωματούχος του Βούλγαρου αυτοαποκαλούμενου «αυτοκράτορα», βοηθός του στις στρατιωτικές συγκρούσεις (όπως αυτή του 1230) και στην επεκτατική πολιτική του, ιδιαίτερα σε βάρος της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης[79]. Την ίδια παράσταση χρησιμοποίησε πρώτος σε νομίσματά του ο Θεόδωρος της Θεσσαλονίκης (1224-1230), μετά τη στέψη του ως αυτοκράτωρ[80]. Η μίμηση των νομισμάτων της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης από την πλευρά των Βουλγάρων συνιστά υπαινικτική διεκδίκηση των εδαφών της[81].

Παράλληλα, ο Ιωάννης έκοψε νομίσματα με τη μορφή του αγίου Δημητρίου, του μοναδικού αγίου που εντοπίζεται στα βουλγαρικά

77. T. Gerasimov, Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles, *BSl* 21 (1960), 62-64, πίν. 1· P. Schreiner, Der thronende Demetrios. Ikonographie und politische Bedeutung eines Siegels Ivan Asens II., στο: P. Schreiner, *Studia byzantinobulgarica*, Wien 1986, 95, 100· Morrisson, Money in Thessalonike, 188· Bauer, *Patron*, 294, 305· Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226· Ο Ίδιος, Πρότυπο ανδρείας, 35· Sokolov, Die Verehrung, 121· Παπαδόπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 85.

78. A. Grabar, Le thrône des martyrs, *CahArch* 6 (1952), 33-34, 40-41· Schreiner, Thronende Demetrios, 97-99· A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Strasbourg 1936, 196-200. Για την αυτοκρατορική ιδεολογία βλ. ενδεικτικά: Ahrweiler, *L'idéologie*, 13, 18, 21· D. Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge 2007, 79-80, 85· D. M. Nicol, Byzantine Political Thought, στο: *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c. 1450*, επιμ. έκδ. J. H. Burns, Cambridge 1988, 51-52, 55.

79. Schreiner, Thronende Demetrios, 100.

80. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 39, αρ. 9.1-2· Hendy, *Coinage*, 270· Morrisson, Money in Thessalonike, 181· Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 203· Bauer, *Patron*, 305· Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226.

81. Bauer, *Patron*, 305· Sokolov, Die Verehrung, 121.

νομίσματα[82]. Ο πρώτος νομισματικός τύπος αποτελεί χρυσό υπέρπυρο, στην οπίσθια όψη του οποίου εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος με στρατιωτική περιβολή να προτάσσει επιδεικτικά το ξίφος του και με το δεξί χέρι να στέφει τον Βούλγαρο βασιλέα, ο οποίος φέρει τη βυζαντινή αυτοκρατορική ενδυμασία και τον τίτλο *Ivan Asen tsar*[83]. Η βυζαντινή επίδραση στο νόμισμα αυτό είναι έκδηλη, εφόσον η ενδυμασία και το στέμμα του Ασάν αναπαράγουν τα βυζαντινά αυτοκρατορικά εικονογραφικά πρότυπα[84], καθώς και η παράσταση στη πίσω πλευρά μιμείται αντίστοιχη νομισμάτων του Θεοδώρου Κομνηνού Δούκα[85]. Με το παραπάνω νόμισμα ο Βούλγαρος ηγεμόνας προπαγάνδιζε τον στόχο του για κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου της Κωνσταντινούπολης. Επίσης, διατράνωνε τις διεκδικήσεις του επί των εδαφών της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης, καθώς ο πολιούχος της πρωτεύουσάς της τον έστεφε επίγειο άρχοντα της πόλης του, του εμπιστευόταν τη διακυβέρνησή της και, εμμέσως, όλων των εδαφών του κράτους της Θεσσαλονίκης. Ακόμα, πρόβαλε τη στρατιωτική βουλγαρική δύναμη και υπεροχή μετά τη νίκη του επί των Βυζαντινών, η οποία επιτεύχθηκε με τη συμπαράσταση του μεγαλομάρτυρα προς τους Βουλγάρους, διότι ο άγιος Δημήτριος εικονίζεται συνοδοιπόρος και προστάτης του τσάρου τους[86].

Στο πλαίσιο της ανωτέρω ιδεολογίας σημειώθηκε άλλη μία νομισματική κοπή, τραχέος από κράμα αυτή τη φορά, με τον άγιο Δημήτριο στον οπισθότυπο, στρατιωτικά ενδεδυμένο, να υψώνει στο κέντρο από κοινού με τον Ιωάννη Ασάν Β΄ σύμβολο νίκης (ράβδο που στέφεται από άστρο). Ο Βούλγαρος τσάρος αποδίδεται και πάλι με

82. H. Longuet, *Introduction à la numismatique byzantine*, London 1961, 83· Madgearu, *The Asanids*, 216.

83. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 47, αρ. 1· Ο Ιδιος, *Coinage*, 297· Morrisson, Money in Thessalonike, 188· Bauer, *Patron*, 294· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 84. Πβλ. Παπαμαστοραχης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226· Ο Ιδιος, Πρότυπο ανδρείας, 35· Sokolov, Die Verehrung, 121.

84. Longuet, *Numismatique byzantine*, 82-83· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 81-82.

85. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, 638, 641, πίν. 39, αρ. 5a.1, 5a.3-4, 5b· Ο Ιδιος, *Coinage*, 269· Penna, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 199· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 84· Παπαμαστοραχης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226· Ο Ιδιος, Πρότυπο ανδρείας, 35.

86. Penna, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 198-199.

τη βυζαντινή αυτοκρατορική ενδυμασία: στέμμα με περπενδούλια και σταυροφόρο σκήπτρο[87]. Παρόμοια παράσταση έφεραν οι οπισθότυποι άσπρων τραχέων του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα της Θεσσαλονίκης, ο οποίος μαζί με τον άγιο Δημήτριο κρατούσαν τρόπαιο με ένσταυρο μετάλλιο ως επίστεψη[88]. Εκτός από τις εξόφθαλμες αυτοκρατορικές διεκδικήσεις, μέσω της πολεμικής εξάρτυσης του μάρτυρα και της τοποθέτησής του δίπλα στον Ασάν διαφαίνεται η απόδοση της νίκης της Klokotnitsa στις μεσιτείες του θαυματουργού μεγαλομάρτυρα, καθώς και η επίκληση της στρατιωτικής αρωγής του[89]. Ουσιαστικά, πρόκειται για επαναφορά της αρχικής ασανιδικής ιδεολογίας περί βοήθειας του μεγαλομάρτυρα της Θεσσαλονίκης, αυτή τη φορά, όμως, με σκοπό όχι την ανεξαρτησία, αλλά την επέκταση του Β΄ βουλγαρικού κράτους στο μεγαλύτερο τμήμα των Βαλκανίων, κατακτώντας το κράτος της Θεσσαλονίκης, και τη μετεξέλιξή του σε πολυφυλετική αυτοκρατορία στο πρότυπο του Βυζαντίου[90].

Αναφορικά με τη χρονολόγηση τού προς συζήτηση τύπου του αγίου Δημητρίου, θεωρούμε πως η παράσταση θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά στο β΄ τέταρτο του 13ου αιώνα, μετά το 1230. Η συγκεκριμένη απεικόνιση του μεγαλομάρτυρα, ίσως, δημιουργήθηκε από την αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης ως ανταπάντηση στις βουλγαρικές αξιώσεις επί των εδαφών της, δια της εκ νέου οικειοποίησης του πολιούχου της πρωτεύουσάς της. Εξάλλου, ο διάδοχος του Θεοδώρου στον θρόνο της Θεσσαλονίκης, Μανουήλ Κομνηνός Δούκας (1230-1237), συνέχισε την πολιτική της αξιοποίησης του αγίου Δημητρίου στην εικονογραφία των νομισματικών του κοπών, ως υπερασπιστή της Θεσσαλονίκης και υπέρμαχου των αυτοκρατόρων της[91]. Συγκεκριμένα, στον οπισθότυπο τραχέων από

87. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 47, αρ. 2.2, 2.18· Ο Ιδιος, *Coinage*, 297· Bauer, *Patron*, 294· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 82. Πβλ. Παπαμαστοραχης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 226· Ο Ιδιος, Πρότυπο ανδρείας, 35· Sokolov, Die Verehrung, 121.

88. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, 638, 641, πίν. 38, αρ. 4.1-3, 4.5· Morrisson, Money in Thessalonike, 183.

89. Penna, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 202.

90. Tăpkova-Zaimova, Tradition étatique bulgare, 294-295· Sokolov, Die Verehrung, 121· Παπαδοπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 81-82. Βλ. παραπάνω, 116.

91. Morrisson, Money in Thessalonike, 181, 183. Σχετικά με την εξωτερική πολιτική του Μανουήλ Κομνηνού Δούκα, βλ. Α. Σταυριδου-Ζαφρακα, Η αυτοκρατορία της

κράμα, ο μεγαλομάρτυρας τοποθετήθηκε παρατακτικά με τον παραπάνω ηγεμόνα, βαστάζοντας ή επίμηκες ξίφος[92], είτε σφαίρα με πατριαρχικό σταυρό[93], είτε πρόπλασμα της πόλης με επάλξεις[94]. Ο άγιος παρουσιαζόταν να παραμένει συμπαραστάτης της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης τόσο σε στρατιωτικό, όσο και σε πολιτικό επίπεδο, αφού εμπιστευόταν τη διοίκηση της πόλης του στον Μανουήλ, προσφέροντάς του το ομοίωμά της, ενώ ενίσχυε την αυτοκρατορική θέση και τον ηγεμονικό ρόλο του τελευταίου, υποβαστάζοντας τη σταυροφόρο σφαίρα[95].

Μία άλλη πιθανή πηγή προέλευσης αυτής της απόδοσης του αγίου είναι η αυτοκρατορία της Νίκαιας, η οποία κατέκτησε τη Θεσσαλονίκη στα 1246[96]. Το κράτος αυτό είτε είχε την πρωτοβουλία για την εν λόγω εικονογραφία μετά το παραπάνω έτος, είτε συνέχισε τη διάδοσή της, εάν γίνει δεκτή η υπόθεση παραγωγής της από την αυτοκρατορία της Θεσσαλονίκης, με σκοπό να αντιμετωπίσει τη βουλγαρική προπαγάνδα ότι ο άγιος Δημήτριος βρισκόταν με το μέρος τους. Κατ' αυτό τον τρόπο, προκαλούνταν πλήγμα στην εικόνα του νέου βουλγαρικού κράτους, σε μία περίοδο αποδυνάμωσής του, διότι από το 1242 είχε καταστεί φόρου υποτελές στους Μογγόλους της Χρυσής Ορδής[97], ενώ αναιρούνταν τόσο η ιδεολογία ίδρυσής του, όσο και οι απαιτήσεις του επί του μακεδονικού χώρου. Άλλωστε, οι Λασκαρίδες επιδίωκαν την ανάκτηση των βαλκανικών βυζαντινών εδαφών και της Κωνσταντινούπολης,

---

Θεσσαλονίκης επί Μανουήλ Δούκα (1230-1237) – Η εξωτερική πολιτική, στο: *Πρακτικά ΙΓ΄ Πανελλήνιου Ιστορικού Συνεδρίου Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (Θεσσαλονίκη, 29-31 Μαΐου 1992)*, Θεσσαλονίκη 1993, 157-178 (= Η Ιδια, *Βυζάντιο 13ος αιώνας*, αρ. 8).

92. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 40, αρ. 2.1-3· Ο Ιδιος, *Coinage*, 277· Morrisson, Money in Thessalonike, 183.

93. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 41, αρ. 5.1· Ο Ιδιος, *Coinage*, 276· Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 200.

94. Hendy, *Coins*, τ. 4/2, πίν. 41, αρ. 9.1, 9.4-5· Ο Ιδιος, *Coinage*, 277· Morrisson, Money in Thessalonike, 179· Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 201· Παπαμαστορακης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 227.

95. Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 200-202· Fundić, Art and political ideology, 229· Παπαμαστορακης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 227.

96. Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή*, 65, στ. 27-67, στ. 25· Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονική*, 496, στ. 21-497, στ. 18· Εφραίμ, *Ἱστορία*, 302-304, στ. 8545-8585. Πβλ. Nicol, *Despotate*, 146-148· Σταυριδου-Ζαφρακα, *Νίκαια και Ήπειρος*, 87.

97. Madgearu, *The Asanids*, 228-235· Curta, *Southeastern Europe*, 412-414.

στοχεύοντας στην ανασύσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας[98]. Για τον λόγο αυτό, εντοπίζονται σε τραχέα από κράμα του Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη της Νίκαιας (1222-1254) παραστάσεις του Θεσσαλονικέως αγίου, οι οποίες εμφανίστηκαν για πρώτη φορά σε νομισματικές κοπές του Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, ιδρυτή της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης[99]. Στόχος αυτής της μίμησης ήταν η μετάβαση της εξουσίας του κράτους της Θεσσαλονίκης και η διαδοχή των Κομνηνών Δουκών από τους αυτοκράτορες της Νίκαιας.

Γενικότερα, μετά τα μέσα του 13ου αιώνα, η λατρεία του αγίου Δημητρίου γνώρισε μεγαλύτερη ώθηση, εξαιτίας της πληθώρας των εχθρών που απειλούσαν το Βυζάντιο και την αδυναμία του τελευταίου να ανταποκριθεί στις υψηλές απαιτήσεις των καιρών. Καθώς η αυτοκρατορία επί Παλαιολόγων έπνεε τα λοίσθια, η μορφή του θαυματουργού και ικανού στρατιωτικού μεγαλομάρτυρα Δημητρίου προβαλλόταν όλο και περισσότερο στον βυζαντινό κόσμο και τοποθετούνταν στα αυτοκρατορικά νομίσματα ως βοηθός και υπέρμαχος των Βυζαντινών[100]. Ο εικονογραφικός τύπος του έφιππου αγίου Δημητρίου να σκοτώνει τον Ιωαννίτζη γνώρισε ευρεία διάδοση, με αποτέλεσμα να καταστεί ο επικρατέστερος τρόπος απεικόνισης του αγίου μέχρι σήμερα[101]. Ήδη από τον 12ο αιώνα εμφανίζεται ο άγιος

98. Η. Γιαρενης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις*, Αθήνα 2008, 296-298, 343-344· H. Ahrweiler, L'expérience Nicéenne, *DOP* 29 (1975), 25-32· Σταυριδου-Ζαφρακα, *Νίκαια και Ήπειρος*, 99-102, 199· Ahrweiler, *L'idéologie*, 108-111. D. Angelov, Byzantine Ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople, στο: *Urbs Capta* [σημ. 55], 296-299.

99. Morrisson, Money in Thessalonike, 183· Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 201, 203. Πιο αναλυτικά, ο άγιος Δημήτριος απεικονίζεται είτε καθιστός σε θρόνο να κραδαίνει το ξίφος του (Hendy, *Coins*, τ. 4/2, 607, πίν. 45, αρ. 6.4-5· Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 203), είτε στο πλευρό του Βατάτζη να σηκώνουν μαζί λάβαρο με ένσταυρο μετάλλιο στην κορυφή (Hendy, *Coins*, τ. 4/2, 611, πίν. 45, αρ. 10.1, 10.4· Ο Ιδιος, *Coinage*, 292) ή πατριαρχικό σταυρό (Hendy, *Coins*, τ. 4/2, 601, 609, πίν. 45, αρ. 8.1, 8.3· Ο Ιδιος, *Coinage*, 291) ή ομοίωμα της Θεσσαλονίκης με επάλξεις (Hendy, *Coins*, τ. 4/2, 610, πίν. 45, αρ. 9.1, 9.4· Ο Ιδιος, *Coinage*, 292· Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 201).

100. Morrisson, Money in Thessalonike, 189· Πεννα, Απεικόνιση αγ. Δημητρίου, 203-204.

101. Καζαμια-Τσερνου, Φορητές εικόνες, 287· Θεοτοκα, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 484.

ως έφιππος στρατιωτικός με ξίφος ή δόρυ[102], μία απόδοση με μεγάλη άνθηση στους παλαιολόγειους και τους μεταβυζαντινούς χρόνους, εξαιτίας του θριαμβικού και επινίκιου χαρακτήρα της. Συνήθως, ο έφιππος άγιος Δημήτριος συνδυάζεται με το θαύμα της εξόντωσης του Ιωαννίτζη[103], παραπέμποντας στην ιδιότητα του *βουλγαροκτόνου*, προσωνύμιο του Βασιλείου Β΄, μία από τις πρώτες ενέργειες της βυζαντινής αντιβουλγαρικής προπαγάνδας[104].

Η προτίμηση της παράστασης του αγίου Δημητρίου ως *βουλγαροκτόνου* δηλώνει την εντατική προβολή του σχετικού θαύματος και για πολιτικούς λόγους, πέραν της θρησκευτικής ευσεβείας, όπως επίσης τη διάδοσή του –και μέσω αυτής της βυζαντινής προπαγάνδας κατά των Βουλγάρων– όχι μόνο στη βυζαντινή επικράτεια, αλλά και στους Σλάβους (ιδίως στη Σερβία[105], τη Ρωσία[106]) και στις φραγκοκρατούμενες και βενετοκρατούμενες περιοχές[107]. Με την πάροδο του χρόνου ο Ιωαννίτζης συμβολοποιήθηκε και λειτούργησε ως προσωποποίηση του κακού και του οποιουδήποτε εχθρού ή κατακτητή (λ.χ. των Οθωμανών), ενώ ο συγκεκριμένος τύπος διαδόθηκε ευρέως στα χρόνια της οθωμανοκρατίας

---

102. Παπαμαστοράκης, Πρότυπο ανδρείας, 33· Παζαρας, Εἰκονογραφικοί τύποι, 43-44· Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 223· Θεοτοκα, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 482-484.

103. Παζαρας, Εικονογραφικοί τύποι, 44-45· Θεοτοκα, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 480. Πβλ. Bauer, *Patron*, 295.

104. Βλ. παραπάνω, 104.

105. Walter, *Warrior Saints*, 87-89· Petrović, Icône de Prizren, 426. Η εν λόγω απεικόνιση εντάχθηκε για πρώτη φορά σε εικονογραφικό κύκλο της ζωής και των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου στο παρεκκλήσιο του καθολικού της σερβικής μονής Dečani (1327-1335), αφιερωμένο στον ίδιο μεγαλομάρτυρα. Βλ. S. Pajić, Ciklus sv. Dimitrija u severnom paraklisu Dečana, στο: *Stenopis na manastir Dečani. Materiali i prouchvaniya*, εκδ. V. Djurić, Beograd 1995, 353-359· J. Radovanocić, Heiliger Demetrius - Die Ikonographie seines Lebens auf den Fresken des Klosters Dečani, στο: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Belgrade 1987, 75-88, κυρίως 87-88, εικ. 13· Bauer, *Patron*, 308· Walter, *Warrior Saints*, 86-88· Madgearu, *The Asanids*, 170.

106. Καζαμια-Τσερνου, Φορητές εικόνες, 295, 309, εικ. 16· Θεοτοκα, Εἰκονογραφικὸς τύπος, 484· E. Smirnova, Le miracle de saint Démètre et les deux vierges de Thessalonique dans l'iconographie russe, *ΔΧΑΕ* 22 (2001), 300, εικ. 3.

107. Παπαμαστοράκης, Πρότυπο ανδρείας, 33. Πβλ. Παζαρας, Εικονογραφικοί τύποι, 45. Βλ. παραπάνω, 114-115.

και της βενετοκρατίας λόγω της ελπίδας που δημιουργούσε για απελευθέρωση από την ξένη κυριαρχία[108]. Γι' αυτό, υιοθετήθηκε ακόμα και από τους Βουλγάρους τον 17ο αιώνα, με το παλαιότερο δείγμα να εντοπίζεται στη μονή Bogorodica στο χωριό Dragalevci της Βουλγαρίας[109].

Ανακεφαλαιώνοντας, ο διαχρονικός πολιούχος και υπέρμαχος της Θεσσαλονίκης άγιος Δημήτριος, ο μυροβλύτης με τις ιαματικές ιδιότητες και τις στρατιωτικές ικανότητες, απετέλεσε κατά τα τέλη του 12ου και τον 13ο αιώνα αντικείμενο διεκδίκησης στο πλαίσιο ιδεολογικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στο Β΄ βουλγαρικό κράτος και τη βυζαντινή αυτοκρατορία. Οι Βούλγαροι και οι Βλάχοι του Αίμου, με αφορμή τη διαδεδομένη αντίληψη εγκατάλειψης της Θεσσαλονίκης από τον άγιο το 1185, εξαιτίας της νορμανδικής άλωσης, επιχείρησαν να καθιερώσουν τη μορφή του ως προστάτη της επανάστασής τους και εγγυητή της ελευθερίας και του ανεξάρτητου κράτους τους. Έτσι, ο άγιος συνιστούσε για αυτούς σύμβολο πολιτικής και εν συνεχεία εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας[110]. Την ιδρυτική ιδεολογία του νεοπαγούς Β΄ βουλγαρικού κράτους προσπάθησαν να καταπολεμήσουν οι Βυζαντινοί κατ' αντίστοιχο τρόπο, αξιοποιώντας τον θάνατο του τσάρου Ιωαννίτζη μπροστά στη Θεσσαλονίκη το 1207 και αντιμετωπίζοντάς τον ως θαύμα του Θεσσαλονικέα μεγαλομάρτυρα.

Πιστεύουμε πως τη βυζαντινή αντιπροπαγάνδα τη διευκόλυνε τόσο η οπτικοποίηση της θαυματουργικής επέμβασης με τη δημιουργία νέου εικονογραφικού τύπου του αγίου, όσο και η κατασκευή ιστορικού

---

108. Walter, *Warrior Saints*, 88· Παπαμαστοράκης, Πρότυπο ανδρείας, 33· Kazamia-Τσερνου, Φορητές εικόνες, 299· A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 301. Πβλ. Παζαρας, Εικονογραφικοί τύποι, 45· Παπαμαστοράκης, Ιστορήσεις παλληκαριών, 220.

109. Grabar, *Peinture religieuse*, 291, 299-301, εικ. 51b· Bauer, *Patron*, 295· Walter, *Warrior Saints*, 89· Madgearu, *The Asanids*, 170-171· Tăpkova-Zaimova, Culte de Saint Démétrius, 142-143. Το μοναστήρι χρονολογείται βάσει επιγραφής στα 1476, αλλά η τοιχογραφία του αγίου Δημητρίου είναι μεταγενέστερη (17ου αι). Βλ. Grabar, *Peinture religieuse*, 299· Walter, *Warrior Saints*, 89. Ακόμα, η συλλογή των θαυμάτων του αγίου Δημητρίου από τον Σταυράκιο μεταφράστηκε στα βουλγαρικά τον 15ο αιώνα (1479) και διασώζεται σε χειρόγραφο της φημισμένης βουλγαρικής μονής Ρίλα. Σχετικά βλ. V. Tăpkova-Zaimova, Les textes démétriens dans les recueils de Rila et dans la collection de Macaire, *Cyrillomethodianum* 5 (1981), 113-120, κυρίως 113, 115· Ηλιαδου, Ἅγιος Δημήτριος καὶ Σλάβοι, 133, σημ. 1.

110. Παπαδόπουλος, *Ἅγιος Δημήτριος*, 74-75.

παράλληλου με τη θαυμαστή δολοφονία του Ραδομηρού από τον άγιο Δημήτριο. Σύμφωνα με την ερμηνεία μας, η εικονογραφία του *βουλγαροκτόνου* αγίου Δημητρίου εμφανίστηκε, πιθανώς, στο β΄ τέταρτο του 13ου αιώνα ως ανταπάντηση στην επαναφορά της βουλγαρικής προπαγάνδας ιδιοποίησης του μεγαλομάρτυρα Δημητρίου εκ μέρους του Ιωάννη Ασάν Β΄ των Βουλγάρων, μετά τη νίκη του στη μάχη της Klokotnitsa (1230) και ως προσπάθεια αποτροπής των βουλγαρικών διεκδικήσεων επί των εδαφών της αυτοκρατορίας της Θεσσαλονίκης.

Εικ. 1: Τοιχογραφία, 1323, Άγιος Γεώργιος Ανυδριώτης, Κρήτη, Λασσιθιωτάκης, Άγιος Γεώργιος, πίν 29, εικ. 1 (άδεια φωτ.: Ε.Κ.Ι.Μ. & Οικογένεια Α.Γ. Καλοκαιρινού).

Εικ. 2: Φορητή εικόνα, 1800, Ι. Μονή Φιλοθέου Αγίου Όρους (άδεια φωτ.: Ι. Μονή Φιλοθέου Αγίου Όρους).

Ideological Disputes in the Balkans: Propaganda and the Cult of Saint Demetrius (End 12th-13th Century)

St. Demetrius, the patron of Thessaloniki through the ages, became the subject of an ideological dispute between the second Bulgarian state and the Byzantine Empire towards the end of the 12th century and throughout the 13th century. The Bulgarians and Vlachs of Haemus attempted to appropriate St. Demetrius as the divine protector of their revolt (1185/1186). The Byzantines challenged this founding ideology of the new Bulgarian regime by materialising tsar Ioannitzes' sudden death in front of Thessaloniki's walls (1207) and interpreting the Bulgarian king's end as one of Demetrius' numerous miracles. According to the author, the Byzantine counter-narrative was not only based on the visualization of St. Demetrius' miraculous intervention in 1207 and the new iconographical type of the martyr on horseback, spearing or unhorsing Ioannitzes, but also on Radomeros' miraculous murder presumably carried out by the same saint. This later miracle constitutes a conceived historical parallel to Ioannitzes' death.